

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМЛИ
ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

МАҲМУД ҲАСАНИЙ

АЛ-МАРҒИНОНИЙНИНГ
„ҲИДОЯ“ АСАРИ ВА УНГА
ЁЗИЛГАН ШАРҲЛАР

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ
НАШРИЕТИ

ТОШКЕНТ — 2000

Ҳасаний, Маҳмуд.

Ал-Марғинонийнинг «Ҳидоя» асари ва унга ёзилган шарҳлар // Масъул муҳаррир: Б. Назаров/. — Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 2000. — 48 б.

Сарлавҳада: ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номли шарқшунослик институти.

Қўлигиздаги рисолада буюк ватандошимиз, фаннинг турли соҳалари, хусусан, фикҳ (ҳуқуқшунослик) соҳасида ажойиб асарлар ёзиб қолдирган Бурҳонуддин ал-Марғинонийнинг «ал-Ҳидоя» асари ва унинг Шарқ олимлари ижодига таъсири, унга ёзилган қатор шарҳлар ҳақида ҳикоя қилинади. Рисолада ал-Марғинонийнинг етук шоир бўлгани, фарзанди Низомуддин ва шогирди аз-Зарнужий ҳақида ҳам биринчи марта маълумотлар эълон қилинмоқда.

Рисола кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.

ББК 67.3+72.3(5У)

Масъул муҳаррир: *ЎЗР ФА мухбир аъзоси* Б. Назаров.

Тақризчилар: *тарих фанлари номзоди* Б. Маннонов,
тарих фанлари номзоди Т. Файзиев.

Рисолани яратишда моддий ва маънавий ёрдам кўрсатган Ўзбекистон Республикаси Давлат Фан ва техника қўмитасига ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

А 4702620100—229 —2000
М 361 (04)—2000

ISBN 5-86484-004-1

© Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000 йил.

КИРИШ

Мустақиллигимиз шарофати туфайли ўтмишда яшаган улуғ алломалар, фозилу фузалоларнинг ҳаётини ва ижодий фаолиятини ўрганишга кенг имкониятлар пайдо бўлди. Маънавиятимиз ва қадриятларимизни қайта юзага чиқариш, маданиятимиз тарихини ўрганишга кенг шароитлар яратилди. Кейинги йиллар давомида Имом ал-Бухорий ва Аҳмад ал-Фарғонийларнинг жаҳон миқёсида улуғ тўйлари бўлиб ўтди. Бу йил эса Абу Мансур ал-Мотуридий, Бурҳонуддин ал-Марғиноний ва Камолуддин Беҳзод каби маънавиятимиз дарғаларининг тўйларини ўтказишга катта тайёргарлик кўрилмоқда. Бу ишларнинг барчасига ҳурматли Президентимиз И. А. Қаримовнинг шахсан ўзлари бош-қош бўлмоқдалар.

Ўтмишда Мовароуннаҳр ҳудудида фаннинг турли соҳалари бўйича минглаб олимлар қалам тебратганлар. Уларнинг ҳар биридан ўнлаб асарлар мерос бўлиб қолган. ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар хазинасида 60 мингга яқин қўлёзма ва 40 мингдан ортиқ босма асарларнинг сақланаётгани фикримизнинг ёрқин далилидир. Уларнинг орасида халқимизнинг фахри бўлган Абу Бакр ар-Розий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Имом ал-Бухорий, Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Замахшарий, Исмоил Журжоний, Аҳмад Яссавий, Нажмуддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Жомий, Навоий каби санаб, саноғига етиб бўлмайдиган олиму шоирлар бор. Уларнинг озгина қисминигина ўрганганмиз, ҳали олдимизда ўрганиш зарур бўлганлари беҳисобдир. Президентимиз И. А. Қаримов шуларни ҳисобга олиб: «Ўтмишдаги алломаларнинг бебаҳо мероси қанчадан-қанча авлодларнинг маънавий-руҳий онгини ва турмуш тарзини шакл-

лантирган эди ва у ҳамон таъсир кўрсатмоқда»,¹ — деган эди.

Қўлингиздаги рисолада ҳижрий йил бўйича 910 йиллиги нишонланаётган буюк аждодимиз Бурҳонуддин ал-Марғинонийнинг «Ҳидоя» асари ва унинг ўзидан кейинги асрларда ўтган фикҳшунос (ҳуқуқшунос) олимларнинг ижодига кўрсатган таъсири баён қилинади.

М. М. Хайруллаев,
УзР ФА академиги

¹ Каримов П. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисодий, сўёсий мафкура. Т., «Ўзбекистон», 1993, 40-41-бет.

ИСЛОМ ФИҚҲШУНОСЛИГИ ТАРИХИДАН

Фиқҳ илми ислом шариатидаги энг муҳим ва муборақ илмлардан бири ҳисобланади. Бу илми мукаммал эгаллаган олимлар мусулмонлар орасида катта обрў ва шарафга эга бўлганлар, энг доно ва билимдон кишилар сифатида эъзоз топганлар. Зотан, фиқҳ сўзининг ўзи «чуқур билим» деган маънони билдириб, бу илм соҳиблари эса «фақиҳ» деб аталганлар.¹

Шариатнинг ҳуқуқий нормаларини ўзида ифодаладиган фан фиқҳ ёки фуруъ, ул-фиқҳ деб аталади.²

Расулulloҳ ҳаёт бўлган даврларида одамлар ижтимоий ва сиёсий ҳаётнинг ҳамма томонларига тааллуқли бўлган масалаларни Муҳаммад (а. с.) дан сўраб, билиб олиш имкониятига эга бўлганлар. Улардан кейин бу соҳада саҳобалар фаолият кўрсатганлар. Чунки Расулulloҳнинг ўзлари муборақ ҳадисларида: «Менинг асҳобларим юлдузларга ўхшашдирлар, қайси бирларига эргашсангиз, тўғри йўл топасиз», деб ўргатган эдилар.

Расулulloҳ ва саҳобалардан кейин уламолар исломда ҳуқуқ масалаларини ҳал қилиш учун Қуръони Карим ва ҳадиси шарифга мурожаат қила бошладилар. Фиқҳий мавзуларга бўлинган ҳадис китоблари вужудга кела бошлади. Бу соҳада энг аввал пайдо бўла бошлаган китоблар сирасига Зайд ибн ал-Ҳасаннинг «Мажмуъ ул-фиқҳ», Молик ибн Анасинг «ал-Муваatto», Аҳмад ибн Ҳанбалнинг «ал-Муснад» китобларини кўрсатиш мумкин.

Қуръони Карим ва ҳадислардан керакли масала-

¹ Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа. Мажмаъ ул-Мақсуд ёки Шарҳи Мухтасар ул-Виқоия туркий. Тошкент «Адолат», 1996 й., 624-бет.

² Хидоя. Комментарий мусульманского права. Т., «Узбекистан», 1994. с. 31.

ларни чиқариб олишга барча диний илмларни мукам- мал эгаллаган кишиларгина ҳақли эдилар. Исломда турли фикҳ мазҳаблари ва мактаблари вужудга кела бошлади ва охири аҳли суннат ва-л-жамоат деб ата- лувчи тўртта мазҳаб барқарор сақланиб қолди. Улар қуйидагилар:

1. Нуъмон ибн Собит (ваф. 767 й.) асос солган Ҳанафий мазҳаби.

2. Молик ибн Анас (ваф. 795 й.) асос солган Мо- ликий мазҳаби.

3. Муҳаммад ибн Идрис (ваф. 820 й.) асос солган Шофиъий мазҳаби.

4. Аҳмад ибн Ҳанбал (ваф. 855 й.) асос солган Ҳан- балий мазҳаби.

Қитобларда ёзилишича, фикҳ илми мелодий Х аср- га келиб, мукаммал илм ҳолида шаклланган ва бу со- ҳага оид машҳур асарлар вужудга кела бошлаган. Фикҳ илмини асосан мазҳаб бошлиқлари ва уларнинг шогирдлари ривожлантирганлар. Имоми Аъзам асос солган Ҳанафий мазҳабига оид қуйидаги муҳим асар- ларни санаб ўтиш мумкин: Нуъмон ибн Собит Абу Ҳанифанинг «Фикҳ ул-Акбар», Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбонийнинг (ваф. 805 й.) «Кутуб захират ур- Ривоя» асари, Абул Фазл ал-Марвазийнинг «ал-Кофий» асари, Шамсуддин ас-Сарахсийнинг (ваф. 1090 й.) «ал- Мабсут» асари, ал-Қудурийнинг (ваф. 1037 й.) «Мух- тасар» асари, Қозихоннинг (ваф. 1199 й.) «Фатово» асари, Бурҳонуддин Марғинонийнинг (ваф. 1197 й.) «ал- Ҳидоя» асари. Булардан бошқа яна фикҳ илмига ба- гишланган юзлаб асарлар ёзилганини кўришимиз мум- кин.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг, ислом ва унинг шариятига нисбатан собиқ Иттифоқ давридаги фикрлар ўзгарди. Кейинги пайтда ҳуқуқшу- нос олимлар, шарқшунослар, тарихчилар ва бошқа соҳадаги кишилар ҳам ислом фикҳи билан қизиқа бош- ладилар. Бурҳонуддин Марғиноний «ал-Ҳидоя» асари- нинг Н. И. Гродеков томонидан рус тилига қилинган таржимасининг ҳуқуқшунослик фанлари доктори, про- фессор А. Х. Саидов томонидан ёзилган мукаммал сўз боши билан қайта нашр қилингани фикримизнинг да- лилидир. Ислом фикҳшунослигига оид Сидқий Хандақ- лиқийнинг «Мезони шарият» китоби ҳам М. Ҳасаний томонидан нашр қилинди. Татар олимнинг «Мухта-

сар»га ёзган шарҳи ҳам Тошкентда нашр қилинди. Мақсудхўжа ибн Мансурхўжанинг «Мухтасар»га ёзган ўзбек тилидаги шарҳи ва таржимаси ҳам «Мажмаъ ул-Мақсуд ёки «Мухтасар ул-Виқоя»нинг ўзбекча шарҳи» номи билан чоп қилинди. А. Саидов, А. Жузжонийлар ўзларининг «Шарқ ва инсон ҳуқуқлари» номи китобларида: «Ҳақиқий мусулмон ҳуқуқий маданияти Ўзбекистонда кечаётган демократик ўзгаришларнинг душмани эмас, балки аксинча иттифоқчисидир. Ислом ҳуқуқшуносинги ўзбек ҳуқуқий маданиятининг бир бўлаги бўлиб келган ва бундан буён ҳам бўлиши керак» деганларида ҳақли эдилар.

Ислом ҳуқуқ масалалари.

Ислом фикҳ масалалари, юқорида айтиб ўтганимиздек, иккига бўлинади:

I. Усули фикҳ бўлиб, у фикҳнинг асосий манбаларини ўрганади. Бу масала айниқса, Имоми Шофиъийнинг етти жилдлик «Китоб ал-умм»ида ўз ифодасини мукаммал топган.

II. Фуруъ ул-фикҳ бўлиб, бу масалаларнинг амалий томонини ўрганиши билан ҳар кунлик бўладиган муомалаларни ўз ичига олади. Бу масалаларни асосан қуйидагиларга бўлиш мумкин:

1. Намоз, рўза, ҳаж, закот каби эътиқод ва диний маросимларга тегишли масалалар.

2. Солиқ тўплашга оид масалалар.

3. Савдо, меҳнат битимлари, қарз, ижарага оид масалалар.

4. Онла ва никоҳ муносабатлари, васият ва мерос, қариндошлик бурчларига оид масалалар.

5. Жиноят ва жазо масалалари.

6. Давлат қурилиши ва давлатни бошқаришга оид масалалар.

7. Уруш олиб бориш ва давлатлараро муносабатларга оид масалалар.

8. Судлов ва маҳкама ишларига оид масалалар.

9. Фарз, мустаҳаб, мубоҳ, макруҳ, ҳаром каби масалаларга муносабат.¹

Мазкур масалалар фақиҳлар томонидан Қуръон ва ҳадисга асосланиб ҳал қилинади. Борди-ю бу масалалар улардан топилмаса, ижмоъ бўйича ҳал қилинади.

¹ А. Саидов, А. Жузжоний. Шарқ ва инсон ҳуқуқлари. Т.: 1998 й. 109-бет.

Ижмоъ — бу фақиҳ олимларнинг ўзаро тўпланиб, бирор масала устида якдиллик билан ҳукм чиқаришидир. Масалаларни ҳал қилишда ислом шариатида қиёс ҳам катта ўрин тутади. Бунда бирор масалани ҳал қилишда Қуръон ва ҳадисларда зикр қилинган масалага ёндошган ҳолда қиёслаб, фикр чиқарилади. Борди-ю бундай масала Қуръонда ҳам, ҳадисда ҳам бўлмаса, мужтаҳид олим ўзи ижтиҳод қилиб, яъни ўз раъйига суяниб, ҳукм чиқаради. Бошқача айтганда, Қуръон ва суннат йўл-йўриқларига асосланиб, ўз ақлини ишга солган ҳолда ҳукм чиқаради. Бу эса Муҳаммад алайҳис-саломнинг қуйидаги ҳадисига асосланган бўлиб, унда шундай дейилади: «Агар қози ўз раъйига қараб ҳукм ўқиса ва ҳақ бўлиб чиқса, икки баробар тақдирланади. Агар у ўз раъйига қараб ҳукм чиқарса-ю, хато қилган бўлса, у ҳолда бир баробар мукофот билан тақдирланади».¹

Ўз раъйига суяниб ижтиҳод қилишни фақиҳ олимлар Пайгамбар (а.с.)нинг саҳоба Муъоз ибн Жабал (р.а.) билан бўлиб ўтган суҳбатларидан олганлар.

— Агар бир масалага дуч келсанг, нимага асосланасан? — деб сўрайдилар Расулуллоҳ (с.а.в.).

— Аллоҳнинг Қаломига, — деб жавоб қилади Муъоз.

— Ундан жавоб топмасанг-чи?

— У ҳолда суннатдан қарайман.

— У ердан ҳам топмасанг-чи?

— Ўзимнинг раъйимга қараб, ҳукм чиқараман, — дейди Муъоз.

Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.): «Аллоҳ элчисининг ўз элчисини (яъни, Муъозни) унга ёқадиган йўлга тавфиқ берган Аллоҳга ҳамду санолар бўлсин», деб хитоб қилдилар.²

«ҲИДОЯ»ГАЧА ФИҚҲГА ОИД ЁЗИЛГАН АИРИМ МАНБАЛАР ҲАҚИДА

Марғинонийнинг «Ҳидоя» асари ёзилгунга қадар Шарқда Ислом фиқҳшунослигига оид ёзилган ва Марғиноний шубҳасиз ўқиган ва ўрганган манбалар билан танишиб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Машҳур манбалардан ҳисобланган ва ЎзР ФА Шарқшунослик инсти-

¹ Ўша асар, 114-бет.

² Ўша асар, 113-бет.

тутининг Қўлёзмалар хазинасида сақланаётган қуйидаги асарларни санаб ўтиш мумкин.

«ФИҚҲ УЛ-АКБАР». УзР ФА ШИ фондида 5255/1 рақами билан сақланаётган «Фиқҳ ул-акбар» («Катта фиқҳ китоби») номли бу асарнинг муаллифи Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит ибн Зутто (699—767) дир. Унинг лақаби Имом ул-Аъзамдир.

Имоми Аъзам ҳанафия мазҳабининг асосчиси ва имоми, илоҳиётчи фақиҳдир. Келиб чиқиши форслардан. У шарият ҳуқуқларини ягона тизимга солган, қиёснинг татбиқ этган. Истиҳсон тамойилини ишлаб чиққан. Истиҳсон — манбаларга суянган ҳолда мусулмон жамоаси учун маъқулроқ ва фойдалироқ бўлган ҳулоса ва ҳукмларни жорий қилишдир. У халифаликнинг бош қозиси вазифасини ўз зиммасига олмагани учун Халифа Мансур (754—775) томонидан зиндонга ташланган ва калтаклаб ўлдирилган. У асос солган Ҳанафия мазҳабини унинг шогирдлари Абу Юсуф Яъқуб (ваф. 795), Муҳаммад аш-Шайбон (ваф. 804), Қудурий (ваф. 1036) ўз асарларида мукамал ишлаб чиққанлар. Ҳанафия мазҳаби Ироқда вужудга келиб, барча мусулмон мамлакатларига, жумладан, Хуросон ва Мовароуннаҳрга кенг тарқалган.¹

Имоми Аъзам ҳақида унинг таржимаи ҳолини баён қилувчи бир қанча асарлар ёзилган. Жумладан, «Маноқиб Имоми Аъзам» (Инв. № 343/III), «Интиҳоб мин табақот ул-Ҳанафия» (Инв. № 522/IV), «Васият ул-Имом ул-Аъзам ли Аби Юсуф» (Инв. № 2992/X), «Табакот ул-фуқоҳо» (Инв. № 3252/I) каби асарларда тўлиқ келтирилган. Васлий Самарқандийнинг «Маноқиб Имоми Аъзам» китоби тошбосма усулида чоп қилинган бўлиб, унинг табдили 1991 йили Тошкентда нашр қилинди (Табдилчилар — М. Ҳасаний, М. Умар). Шарқда машҳур бўлган «Салоти Масъудий» китобининг кириш қисмида ҳам Имоми Аъзам ҳаёти ва фаолияти тўлиқ ифодасини топган. Мазкур асарларда Имоми Аъзамнинг чуқур илми, кенг фаросати, тақвоси мукамал баён қилинади.

«Ал-фиқҳ ул-акбар» китобини баъзилар Имоми Аъзамники эмас, дейдилар. Кўпчилик эса бу асар Имом Аъзам қаламига мансуб эканини таъкидлайди. Маз-

¹ Ислом. Справочник. Тошкент, 1989 й., 44-бет.

кур асарда Ҳанафия мазҳабига онд фикҳий масалалар Имоми Аъзам томонидан мукамал баён қилиб берилган. Асар катта ҳажмга эга эмас. У фақиҳ олимлар томонидан кўп марта шарҳланган. Юқорида рақами келтирилган «Фикҳ ул-акбар» қўлёзмаси кулранг шарқона қоғозга настаълиқ хати билан кўчирилган. Қотиби — Неъматуллоҳ ал-муфтий валади Қози Нахшабий. Кўчириш йили — 1117/1705. 11, 5 x 16, 5. 7 варақ¹.

«ФИҚҲ УЛ-АКБАР» ШАРҲЛАРИ. Имоми Аъзамнинг «Фикҳ ул-акбар» асари ислом уламолари орасида катта қадр-қимматга эга. Шунинг учун ундан қўлланма сифатида фойдаланишдан ташқари, унга кўплаб шарҳлар ёзилган. Шундай шарҳлардан бири Абул Мунтаҳо Исматуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Муғнисовий қаламига мансуб бўлиб, «Шарҳи Фикҳи акбар» деб аталади. Ёзилган йили 939/1530. Инв. № 1612/II. Қўқон қоғозига настаълиқ хати билан ёзилган. Қотиб — Мулла Муҳаммад Солиҳ ибн Мулла Шоҳибек Андигоний. Кўчириш йили — 1267/1851. 14,5x20, 22 варақ.

Иккинчи шарҳ «Китоби шарҳи Фикҳи акбар» деб аталади. Муаллифи — Муҳаммад Умар ал-Чимкений ал-Увайсий ан-Нақшбандий. Инв. № 2964. Хонбалиқ қоғозига настаълиқ ҳамда насх хатлари билан ёзилган. Қотиб — Муҳаммад Шафиқ Хатмак. Кўчириш йили — 1230/1815. 14,5x23, 126 варақ.²

«ШАРҲ АЛ-ЖОМИЪ УЛ-ҚАБИР». 5558 рақам билан сақланаётган «Шарҳ ал-Жомиъ ул-Қабир» («Катта тўплам» шарҳи)нинг муаллифи Абул Фатҳ Алоуддин Муҳаммад ибн Абулҳамид ал-Усмандий ас-Самарқандий (ваф. 552/1157). Мазкур шарҳ Шарқ оламида катта шуҳрат қозонган машҳур фақиҳ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбоний (ваф. 189/804)нинг «ал-Жомиъ ул-Қабир» асарига ёзилган шарҳидир. Ҳожи Халифанинг «Кашф уз-зунун» асарида ёзилишича, бу асар кўп жилдлик бўлиб, зикр қилинган қўлёзма шу асарнинг биринчи китоби, яъни «Китоб 'ус-салот»дан то «Китоб ул-қазо»гачадир.

Қўлёзма Шарқона қоғозга сулс элементлари бўлган катта ва чиройли насх хати билан ёзилган. Ҳошния-

¹ Шарҳ қўлёзмалари мажмуаси (СВР), т. IV, № 3027.

² Уша асар, № 3029, 3030.

ларида кўплаб тушунтиришлар мавжуд. Қотиби — Аҳмад ибн Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ибн Ҳамидуддин ас-Самарқандий. Кўчириш йили — 762 йил 19 зул-ҳижжа/1361 йил 20 октябр. 17x24, 272 varaқ.¹

«КИТОБ УЛ-МАБСУТ ФИ ФУРУЪ ИЛ-ФИҚҲ» («Фиқҳ шохобчалари ҳақида кенг китоб») деб аталувчи бу асарнинг қисқача номи «Китоб ул-Мабсут» ёки оддий «Мабсут»дир. У Шарқ оламида жуда машҳур ва кенг истеъмолда бўлган асарлардан биридир. Муаллифи — Шарқда Шамс ул-аймма (Олимлар қуёши) лақабини олган Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Саҳл ас-Сарахсий ал-Ҳанафий (ваф. 483/1090).

Мазкур асар ислом фиқҳига оид барча масалаларни ўз ичига олган бўлиб, 15 ёки 18 жилддан иборатдир. Абу Саҳл ас-Сарахсий подшоҳ томонидан Ўзганд зиндонига ташланган бўлиб, мазкур асарни зиндонда ёзиб тугатган. Сарахсийнинг бу асари ўз навбатида Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Марвазий ал-Ҳакимнинг (ваф. 334/945) «ал-Қофий» асарига ёзилган шарҳ ҳисобланади. «ал-Қофий» эса Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбонийнинг (ваф. 189/804) «ал-Мабсут» ёки бошқача «ал-Усул фи-л-фуруъ» асарига ёзилган шарҳдир.

Мазкур қўлёзмада асарнинг «Китоб ул-ижора»дан то «Китоб ул-ваколат»гача бўлган етти китоби мавжуд. Сулс хати билан қалин, хира тортган қоғозга ёзилган. Кўчириш йили — 667 йил, 9 жумодил аввал ойи/1269 йил 15 январ. Қўлёзма қоғозларининг деярли барчаси қоғоз қуртларидан зарар топган. Охири йўқ. 19x29, 285 varaқ.²

«ЖОМИЪ УС-САҒИР» («Кичик тўплам») номли бу асарнинг бошқача номи «Жомийъ Садр уш-Шаҳид» («Садр уш-Шаҳиднинг мажмуаси»)дир. Муаллифи Ҳусомиддин Умар ибн Абдулазиз ибн Моза, лақаби Садр уш-Шаҳид, 536/1141 йилда ўлдирилган.

Бу асар машҳур фиқҳшунос олим Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбоний (ваф. 189/804)нинг машҳур «Жомийъ ул-Қабир» асарининг қайта ишланган шарҳидир. Қадимий нусха. Сулсда ёзилган. Қора ранглири ўчиб, жигар ранг тусга кирган. Баҳоуддин Нақшбанд-

¹ Уша асар, № 3031.

² СВР, т. IV, № 3032.

нинг шогирди Муҳаммад Порсо кутубхонасида сақланган. Котиб — Абу Муҳаммад, лақаби Жамол. Кўчириш йили — 657/1259. 14,5x18,5. 232 varaқ.

«КИТОБ УЛ-УСУЛ». Ҳанафия мазҳабининг Ислом қонуншунослиги усуллариға бағишланган «Китоб ул-усул» («Асослар ҳақида китоб») номли бу асарнинг муаллифи — Исҳоқ ибн Иброҳим аш-Шоший ас-Самарқандий. Инв. № 3287/1. Муаллиф ҳақида маълумотлар жуда кам сақланган. Мундарижасига қараганда асар 3 боб (баҳс)дан иборат бўлиб, ҳар бир баҳс ўз навбатида фаслларға бўлинади. Ҳар бир боб ҳуқуқнинг битта усулиға бағишланган. Матн ўрта Осиё қоғозига йирик насх хати билан ёзилган. Ҳошияларида кўплаб шарҳлар бор. Кўчириш йили — 773 йил 15 рабиъ ус-соний/1371 йил 26 октябр. Котиби — Садриддин ибн Алоуддин Холидий, у Садриддин Ғазнавий номи билан машҳур бўлган. Ҳар бир саҳифасида Муҳаммад Порсонинг вақфи эканлиги ҳақидаги муҳр бор. 14x17.¹

«ХИЗОНАТ УЛ-ФИҚҲ» («Фиқҳ илмининг хазинаси») номли бу асарнинг муаллифи — Абу Лайс Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим ас-Самарқандий (ваф. 375/985). Китобда Ҳанафия мазҳабига оид Ислом қонуншунослиги қисқача баён қилинган. Бошланиши таҳорат масалалари билан бошланиб, охири алфози куфр (куфрона сўзлар баёни) билан тугайди. Сариқ рангли қоғозға чиройли хат билан ёзилган. Ҳошиясида кўплаб шарҳлар бор. Котиби — Шамсуддин ибн Жунайд ал-Бухорий. Кўчириш йили — 872 йил 24 сафар/1467 йил 24 сентябр. Инв. 5767/1. 17x24, 97 varaқ.²

«МУХТАСАР УЛ-ҚУДУРИЙ ФИ-Л-ФУРУЪ ИЛ-ҲАНАФИЙИЯ» («Ҳанафия мазҳабининг фиқҳга оид шохобчалари ҳақида Қудурийнинг мухтасар асари») номли бу китобнинг муаллифи — Абул Ҳусайн Аҳмад ибн ал-Қудурий ал-Бағдодий (ваф. 428/1037). Қудурий Ҳанафия мазҳабининг фиқҳдаги фуруъ (шохобча)ларини шарҳлаш ва қайта ишлашда ном қозонган олимлардан бирдир. Унинг мазкур асари «Мухтасар ул-

¹ СВР, т. IV, № 3036.

² Ўша асар, № 3037.

Қудурий» номи билан кенг шуҳрат топган. Бу асарга кўплаб шарҳлар ёзилган. Чоп қилинган нусхалари ҳам мавжуд. Инв. №14836.

Мазкур қўлёзма Ҳинд қоғозига ёзилган бўлиб, сулс хатининг белгиларига эга бўлган Ҳинд насх хати билан кўчирилган. Котиб — Абдуллоҳ валади Ҳофиз Султон Муҳаммад. Кўчириш йили — 1126 йил 5 рабиъ ус-соний/1714 йил 29 апрел.

Асарнинг охирида форс ва урду тилларида қуйидаги байт келтирилади:

Навишта бимонад сияҳ бар сафид,
Нависандаро нист фардо умид.

*(Қора сийёҳ оқ қоғоз устида (абадий) қолади,
Ёзувчининг эртага қолишига умид йўқ).*

Асар Ҳинд қоғозига ёзилган. 224 varaқ.¹

«ТАҚВИМ УЛ-АДИЛЛА ФИ-Л-УСУЛ» («Қонуншунослик асослари бўйича далиллар баёни») деб номланган бу асар Ислом қонуншунослигининг усуллари ва назариясига бағишланган. (Инв. № 3157). Муаллифи — Абу Зайд Убайдуллоҳ ибн Умар ибн Исо ад-Дабусий (ваф. 430/1039) бўлиб, у бухоролик машҳур қонуншунос, илм ул-хилоф (қарама-қаршилиқлар ҳақидаги фан)га асос солган олимлардан биридир. У Абу Али ибн Синонинг холаваччаси бўлиб, унинг ҳақида «Фан ва турмуш» журналида М. Ҳасанийнинг «Ибн Синонинг холаваччаси» номли мақоласи эълон қилинган.

Бу қўлёзма жуда қадимий бўлиб, деярли муаллиф билан замондошдир. Муҳаммад Порсо (ваф. 822/1419)нинг кутубхонасида сақланган. Насх хатида куфий хати элементлари билан ёзилган. Котиб — Муҳаммад ибн Абдураҳим ибн Аҳмад ибн Абулқосим ибн Аҳмад ал-Вардомий. Кўчириш йили — 487/1094. 16x19,5. 249 varaқ.²

«КАНЗ УЛ-ВУСУЛ ИЛА МАЪРИФАТ ИЛ-ВУСУЛ» («Фиқҳ асосларини билишга етказувчи хазина») ном-

¹ СВР, т. IV, № 3039.

² Уша асар, № 3046.

ли бу асарнинг муаллифи — Абу Муҳаммад ибн ал-Хусайн ибн Абдулкарим ан-Насафий ал-Баздавий (ваф. 482/1089 й., Самарқанд). Ал-Баздавий мовароуннаҳрлик машҳур қонуншунос бўлиб, Насафдан олти фарсах узоқликда жойлашган Базда қалъасида таваллуд топган. Ислом фикҳшунослигида машҳур бўлган унинг юқоридаги асари халқ ичида «Усули Баздавий» номи билан шуҳрат топган. Асарнинг бир нусхаси 4739 рақами билан ЎзР ФА ШИ фонидида сақланмоқда. Қўлёзма қадимий Ўрта Осиё қоғозига ёзилган. Ҳошиясида шарҳлар кўп. Қотиби — Шамс ибн устод Хурдак ал-Ҳаффоф. Кўчириш йили — 776 йил рамазон/1375 йил феврал. Бу қўлёзма ҳам Муҳаммад Порсонинг кутубхонасидан бўлиб, кўпгина ерида 1255/1839 йили урилган муҳрлари бўлиб, бу муҳрларда «вақф аз кутуби Хожа Муҳаммад Порсо» (Хожа Муҳаммад Порсо китобларидан вақф) деган ёзув бор. 17,5x28. 238 varaқ.¹

«ХИЗОНАТ УЛ-ФАТОВО» («Фатволар хазинаси») номли бу асарнинг муаллифи — Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абу Бакр ал-Ҳанафий ал-Бухорий (ваф. 522/1128 й.). Муаллифнинг муқаддимада ёзишича, у бундан аввал «Мажмаъ ул-Фатово» («Фатволар тўплами») номли китоб тасниф қилган бўлиб, унда ҳуқуқшунос имомлардан Абуллайс ас-Самарқандий, Абу Бакр Муҳаммад ибн ал-Фазл ал-Бухорий, Муҳаммад ибн ал-Валид ас-Самарқандий, Абулҳасан ар-Рустағфаний, Аттор бин Ҳамза ас-Суғдий, Абу Ҳанифа Абулқосим, Фахруддин, Алоуддин кабиларнинг фатволарини жамлаган. У шогирдлари ва дўстларининг илтимоси билан ўзининг бу катта асаридаги энг нодир ва асосли масалаларни баён қилувчи фатволарни йиғиб, юқорида зикр қилинган китобни ёзган. Унинг ёзишича, бу даврда оддий халқнинг зодагонларга қарши қўзғолони бошланган бўлиб, шариат қонуллари ва қазовот ишлари таназзулга юз тутганлиги бу асарни ёзишга мажбур қилган.

Унинг бир нусхаси 3109/II рақами билан ЎзР ФА ШИ фонидида сақланмоқда. Ўрта Осиё қоғозига насх хати билан ёзилган. Қотиб — Фарид ибн Маҳмуд ибн Муҳаммадшоҳ ибн Ҳасан ал-Журзувоний. Кўчириш йили йўқ. Лекин биринчи китобнинг охирига 785/1383

¹ Ўша асар, № 3047.

йил санаси ёзиб қўйилган бўлиб, бу санани мазкур қўлёзманинг ҳам кўчириш йили деб ҳисоблаш мумкин. Охири йўқ. 18x28. 151 varaқ. (716-221 б).¹

«**КИТОБ УЛ-ВОҚЕОТ**» («Фикҳ масалалари бўйича китоб») номли бу асарнинг муаллифи — Ҳусомуддин Умар ибн Абдулазиз ибн Моза ал-Бухорий. У Моваруннаҳрда Салжуқийлардан Санжар даврида бош қози бўлиб, 536/1141 йили Самарқандда Қорахитойлар билан бўлган жангда ҳалок бўлади. Шунинг учун у ас-Садр уш-шаҳид номини олган. Унинг мазкур асари кўпроқ «ал-Воқеот ул-Ҳусомиййа фи мазҳаб ил-Ҳанафиййа» деган ном билан аталади. Муаллиф ҳар бир масалани ўзидан олдин ўтган фақиҳларнинг асарларига солиштирган ҳолда ҳукм чиқаради. Асар биз учун ундаги ҳуқуқий масалалар Урта Осиё, хусусан, Салжуқийлар даврида юз бергани билан қимматлидир. Шу даврдан бироз ўтгандан кейин шунга ўхшаш асарлар пайдо бўла бошлади. Бунга мисол қилиб, Имомзода аш-Шаръийнинг (ваф. 573/1177 й.) «Ширъат ул-ислом ила дор ил-ислом» ва Али ал-Марғинонийнинг (ваф. 593/1197 й.) «Ҳидоят ул-Бидоя» асари юзага келди.

Унинг бир қўлёзма нусхаси УзР ФА ШИ фондида 3109/II рақами билан сақланмоқда. Қўлёзма Урта Осиё қоғозига настаълиқ хати билан кўчирилган. Котиб — Абдуллоҳ ал-Котиб. Кўчириш йили — 1235 йил 29-савфар, чоршанба кунин/1819 йил 14 декабр. 430 varaқ. 13,5x20,5.

Муаллифнинг «Усул ул-фиқҳ» («Фикҳ асослари». (инв. № 2674) номли бошқа бир асари ҳам сақланмоқда.²

«**ХУЛОСАТ УЛ-ФАТОВО**» («Фатволар хулосаси») номли бу асарнинг муаллифи — Тоҳир ибн Аҳмад ибн Абдуррашид Ифтихоруддин ал-Бухорий (ваф. 542/1147 й.). Муқаддимада кўрсатилишича, асар дўстларнинг илтимосига мувофиқ ёзилган бўлиб, улар ёдлашга осон бир кичкина рисола ёзишни ва бу рисола «Китоб ун-нисоб» ва «Хизонат ул-воқеот» каби икки китобнинг ўрнига хизмат қилишини илтимос қилганлар. Унинг бир нусхаси УзР ФА ШИ фондида 3219 рақами билан

¹ СВР, т. IV, № 3054.

² Уша асар, № 3056, № 3057.

сақланмоқда. Кўчирувчиси — Ҳасан ибн Бадриддин бўлиб, у Бадриддин Сибавайх номи билан машҳур бўлган. Кўчириш йили — 740 йил муҳаррам/1339 йил июл. 16x28. 364 varaқ.¹

«ФАТОВО АЛ-ҚОЗИХОН» («Қозихон фатволари») номли бу асарнинг муаллифи — Фахруддин Ҳасан ибн Мансур ибн Маҳмуд ал-Ўзжандий ал-Фарғоний (ваф. 592/1196 й.). Бу асар Шарқ оламида машҳур бўлиб, у тўрт бобдан иборат. Унда Ислом ҳуқуқшунослигининг барча масалалари ўз ифодасини топган. Китобга чиройли фиҳрист ишланган. Биринчи китоб «Китоб ус-салот» бўлиб, охири «Китоб ул-жаҳд» билан тугайди. Унинг бир нусхаси ЎзР ФА ШИ фондида 6184 рақами билан сақланмоқда. Урта Осиё қоғозига чиройли насх хати билан ёзилган. Ҳошияда шарҳлари бор. Котиб — Абдурахмон ибн Муҳаммад ал-Мисрақий. Кўчириш йили — 905 йил ражаб/ 1500 йил феврал. 21x30. 397 varaқ.²

Шарқда фикҳга онд неча юзлаб асарлар ёзилган бўлиб, уларнинг ҳаммасини бу ерда санаб ўтишнинг имкони йўқ. Биз улардан энг машҳурларинигина кўрсатиб ўтдик.

БУРҲОНУДДИН АЛ-МАРҒИНОНИЙ ВА УНИНГ «АЛ-ҲИДОЯ» АСАРИ

Буюк ватандошимиз Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғиноний (1123—1197) фикҳ илмининг ривожланишига ката ҳисса қўшган олимлардан биридир. У бошланғич таълимни Марғилонда олиб, кейинчалик Самарқандга боради ва у ерда умрининг охиригача қолади. У 1144 йили Ҳажга боради. «Китоб ул-машойих» («Шайхлар ҳақида китоб») асарида ўзи таълим олган қирқдан ортиқ олимларнинг номларини санаб ўтади.³

Бурҳонуддин ал-Марғиноний ўз даврининг улуғ фақиҳлари ва муфтийлари ҳисобланган Нажмуддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий, Ҳусомуддин

¹ Уша асар, № 3064.

² Уша асар, № 3080.

³ Қориев О. Бурҳонуддин ал-Марғиноний. Буюк сиймолар, алломалар. Тошкент, 1995 85-б.

Умар ибн Абдуллоҳ ибн Умар ибн Моза, Абу Умар Усмон Али Пойкандий, Тождуддин Аҳмад ибн ал-Ҳусайн ал-Банодинжий, Аҳмад ибн Абдур Рашид ал-Бухорий каби олимлардан фикҳ илми бўйича таълим олади. У ҳадис илмини мукамал эгаллаб бўлгач, энди фикҳ илмларини ўрганиб, ўзи ҳам бу соҳада асарлар ёза бошлайди.¹

«Қомус ул-аълум» муаллифнинг ёзишича, Бурҳонуддин ал-Марғиноний 593/1197 йилда ҳалок бўлади.²

Марғинонийнинг дастлабки ёзган китобларидан бири «Бидоят ал-мубтадий» («Бошловчилар учун дастлабки китоб») деб аталади. Бу асар ўша даврда машҳур бўлган ал-Қудурийнинг (ваф. 428/1037) «Мухтасар» ва аш-Шайбонийнинг (ваф. 189/804) «ал-Жомий ас-сағир» («Кичик тўплам») асарлари асосида ёзилган. Бу асарнинг қўлёзма нусхаси ЎзР ФА ШИ фондида 3895 рақами билан сақланмоқда. У Европа қоғозига настаълиқ билан ёзилган бўлиб, дастлабки тўрт варағида мукамал фикҳристи берилган. Котиб — Умар ибн Абдул Ваҳҳоб. Кўчириш йили — 1059 йил ўзинчи муҳаррам/1649 йил 25 январ. Туркияда кўчирилган. 176 варақ. 14,5x 20.³

Марғиноний кейинчалик ўз асари «Бидоят ал-мубтадий»га саккиз жилддан иборат шарҳ ёзади ва уни «Кифоят ал-мунтаҳий» («Яқунловчилар учун тугал китоб») деб атади. У юқоридаги асарлардан ташқари «Нашр ул-мазҳаб» («Мазҳабнинг тарқалиши»), «Китоб ул-мазид» («Илми знёда қилувчи китоб»), «Китоб ул-фарониз» («Мерос тақсими ҳақидаги китоб»), «Маносик ул-Ҳаж» («Ҳаж маросимлари»), «Шарҳ ул-Жомий ул-Қабир Муҳаммад аш-Шайбоний» («Шайбонийнинг «ал-Жомий ул-Қабир» асарига шарҳ»), «Мазид фи-фуруъ ул-Ҳанафия» («Ҳанафия фуруъларига қўшимча») каби асарлар муаллифидир.

Марғиноний ўзининг «Бидоят ул-мубтадий» асарини қайта ишлаб, шарҳ ёзади, уни «ал-Ҳидоя фи шарҳ ил-Бидоя» («Бидоя шарҳи борасида Ҳидоя китоби») деб атади.

¹ Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа. Мажмаъ ул-Мақсуд. 625-б. Яна: Ҳидоя. Коментарии мусульманского права. Ташкент «Ўзбекистон», 1994, с. 41.

² Шамсуддин Сомий. Қомус ул-аълум. Истамбул, 1899, II-жилд, 1302-бет.

³ СВР, т. IV, № 3081.

деб атайди. Мазкур асар Марғиновичга катта шон-шуҳрат келтирди. «Мана, неча асрлардан бери Ҳанафия фақиҳлари орасида Бурҳонуддин Марғиновичнинг бу асари катта шон-шуҳратга эга бўлиб келмоқда, — деб ёзади А. Саидов, А. Жузжоний, — «Ҳидоя» мумтоз тадқиқот сифатида ҳар бир қозининг биринчи ёрдамчиси, шариатнинг энг қийин масалаларини ва ҳуқуқий чигалликларни ҳал этишда раҳбар қўлланма бўлган».¹

«Ҳидоя» тўрт жилддан иборат бўлиб, биринчи жилди 5 китобдан, иккинчи жилди 14 китобдан, учинчи жилди 22 китобдан, тўртинчи жилди 16 китобдан иборат. Демак, тўрт жилддаги китобларнинг умумий сони 57 тани ташкил этади. Китоблар ўз навбатида боб ва фаслларга бўлинади. «Ҳидоя» ҳозиргача ўзбек тилида нашр этилмаганлиги ва унинг мазмуни ўзбек китобхонига таниш эмаслигини ҳисобга олиб, бу ерда асар мундарижасини ўзбекчага таржима қилиб келтиришни лозим тондик. Асарнинг биринчи жилдига қуйидаги китоблар киритилган:²

1. Китоб ут-таҳорат (Таҳорат ҳақидаги китоб). Беш боб, етти фасл.

2. Китоб ус-салот (Намоз ҳақидаги китоб). Ўнгирма бир боб, ўн уч фасл.

3. Китоб уз-закот (Закот ҳақидаги китоб). Етти боб, етти фасл.

4. Китоб ус-савм (Рўза ҳақидаги китоб). Икки боб, икки фасл.

5. Китоб ул-ҳаж (Ҳаж ҳақидаги китоб). Ўн боб, беш фасл.

Иккинчи жилддан жой олган китоблар:

1. Китоб ун-никоҳ (Никоҳ ҳақидаги китоб). Беш боб, тўрт фасл.

2. Китоб ур-разоъ (Эмизиш ҳақидаги китоб).

3. Китоб ут-талоқ (Талоқ ҳақидаги китоб). Ўн тўрт боб, ўн беш фасл.

4. Китоб ул-атоқ (Қулни озод қилиш ҳақидаги китоб). Олти боб, бир фасл.

5. Китоб ул-аймон (Қасамлар ҳақидаги китоб). Ўн бир боб, икки фасл.

6. Китоб ул-ҳудуд (Жазолар ҳақидаги китоб). Уч боб, икки фасл.

¹ А. Саидов, А. Жузжоний. Шарҳ ва инсон ҳуқуқлари, 98-б.

² Мундарижа 1808 йилда Қалкуттада нашр қилинган нусха асосида келтирилмоқда.

7. Китоб ус-сирқа (Ўғрилиқ ҳақидаги китоб). Икки боб, икки фасл.

8. Китоб ус-сийар (Жиҳод ҳақидаги китоб). Тўққиз боб, олти фасл.

9. Китоб ул-лақийт (Кўчага ташлаб кетилган чакалоқ ҳақидаги китоб).

10. Китоб ул-лақта (Йўлдан топилган мол ҳақидаги китоб).

11. Китоб ул-ибоқ (Қочган қул ҳақида китоб).

12. Китоб ул-мафқуд (Ғойиб бўлган одам ҳақидаги китоб).

13. Китоб уш-ширка (Шериклик ҳақидаги китоб). Уч фасл.

14. Китоб ул-вақф (Вақф ҳақидаги китоб). Бир фасл.

Учинчи жилддан жой олган китоблар:

1. Китоб ул-байъ (Олди-сотди ҳақидаги китоб). Ун боб, беш фасл.

2. Китоб ус-сарф (Пулни пулга алиштириш ҳақидаги китоб).

3. Китоб ул-кафолат (Кафиллик ҳақидаги китоб). Бир боб, икки фасл.

4. Китоб ул-ҳавола (Ҳавола қилмоқ ҳақидаги китоб).

5. Китоб ул-қазо (Ҳукм қилиш ҳақидаги китоб). Икки боб, тўрт фасл.

6. Китоб уш-шаҳодат (Гувоҳлик ҳақидаги китоб).

7. Гувоҳликдан қайтмоқ ҳақидаги китоб.

8. Китоб ул-вакола (Вакиллик ҳақидаги китоб). Уч боб, тўрт фасл.

9. Китоб уд-даъво (Даъвогарлик ҳақидаги китоб). Тўрт боб, уч фасл.

10. Китоб ул-иқрор (Иқрор бўлиш ҳақидаги китоб). Икки боб, икки фасл.

11. Китоб ус-сулҳ (Сулҳ ҳақидаги китоб). Икки боб, икки фасл.

12. Китоб ул-музораба (Фойдада шериклик ҳақидаги китоб). Бир боб, беш фасл.

13. Китоб ул-вадийъа (Омонат ҳақидаги китоб).

14. Китоб ул-орият (Бировга нарса бериб туриш ҳақидаги китоб).

15. Китоб ул-ҳиба (Инъом ҳақидаги китоб). Бир боб, икки фасл.

16. Китоб ул-ижорат (Ижара ҳақидаги китоб). Саккиз боб, бир фасл.

17. Китоб ул-мукоҗаб (Қулнинг моли ҳисобига озод қилмоқ ҳақидаги китоб).
 18. Китоб ул-валоъ (Озод қилмоқдан ҳосил бўлган мерос ҳақидаги китоб). Бир фасл.
 19. Китоб ул-икроҳ (Шариат жиҳатидан кўнгли хоҳламаган нарсани зўрлаб қилдириш ҳақидаги китоб). Бир фасл.
 20. Китоб ул-ҳажр (Тасарруф қилишдан ман қиладиган нарсалар ҳақидаги китоб). Икки боб, бир фасл.
 21. Китоб ул-маъзун (Изн бериш ҳақидаги китоб). Бир фасл.
 22. Китоб ул-ғасб (Бировнинг молини тортиб олганлик ҳақидаги китоб). Уч фасл.
- Тўртинчи жилдга кирган китоблар:
1. Китоб уш-шуъфа (Шафиълик даъво қилиш ҳақидаги китоб). Уч боб, тўрт фасл.
 2. Китоб ул-қисмат (Шериклик молни бўлиб олиш ҳақидаги китоб). Бир боб, тўрт фасл.
 3. Китоб ул-музораъа (Шериклик экин экиш ҳақидаги китоб).
 4. Китоб ул-мусоқот (Дарахтларни қараб туришга бермоқ ҳақидаги китоб).
 5. Китоб уз-забойиҳ (Сўйиладиган жонлиқлар ҳақидаги китоб). Бир фасл.
 6. Китоб ул-узҳиййа (Қурбонлик ҳақидаги китоб).
 7. Китоб ул-кароҳиййа (Макруҳ нарсалар ҳақидаги китоб). Олти фасл.
 8. Китобу иҳё ил-мавот (Хароб ва нообод ерни обод қилмоқ ҳақидаги китоб). Уч фасл.
 9. Китоб ул-ашриба (Шароблар ҳақидаги китоб). Бир фасл.
 10. Китоб ус-сайд (Ов ҳақидаги китоб). Икки фасл.
 11. Китоб ур-раҳн (Гаров ҳақидаги китоб). Уч боб, икки фасл.
 12. Китоб ул-жинноёт (Жиноятлар ҳақидаги китоб). Тўрт боб, уч фасл.
 13. Китоб уд-дийат (Товонлар ҳақидаги китоб). Беш боб, етти фасл.
 14. Китоб ул-оқила (Ойлик олувчилардан товоң тўлатиш ҳақидаги китоб).
 15. Китоб ул-васое (Васиятлар ҳақидаги китоб). Етти боб, уч фасл.
 16. Китоб ул-хунса (Хунасалик ҳақидаги китоб). Икки фасл.

«Ҳидоя»нинг қўлёзма ва босма нусхалари дунёнинг барча қўлёзма фондлари ва кутубхоналарида сақланади.

ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг ўзида «Ҳидоя»нинг турли даврларда кўчирилган 80 дан ортиқ қўлёзма нусхалари сақланмоқда. Улардан энг қадимийлари 711/1311 йил кўчирилган 10133 рақамли, 799/1396 йилда кўчирилган 10002 рақамли, 853/1449 йилда кўчирилган 5923 рақамли, 901/1496 йилда кўчирилган 3019/1 рақамли нусхалардир. «Ҳидоя»нинг 1760 рақамлиси ҳам қадимий нусхалардан бўлиб, 897 йил 10 шаввол/1492 йил 5 августда Шимолий Афғонистонда кўчирилган. 2954 рақамлиси эса 908/1502 йилда кўчирилган.

«Ҳидоя»нинг фойдаланишга қулайлиги ва масалаларнинг аниқ ва лўнда ифодаланиши унинг кенг тарқалишига сабаб бўлди. Асарнинг ёзилишиндан кўп ўтмаёқ унга шарҳлар ёзила бошланди. Бундай шарҳлар жуда кўп бўлиб, уларга ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар хазинасида сақланаётган қуйидаги асарларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин:

1. Ан-Ниҳоя фи шарҳ ил-Ҳидоя. Абу Муҳаммад Маҳмуд ибн ал-Айний.

2. Ал-Иноя: фи шарҳ ил-Ҳидоя. Акмалиддин Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Бобуртий.

3. Ал-Кифоя фи шарҳ ил-Ҳидоя. Маҳмуд ибн Убайдуллоҳ ибн Маҳмуд Тожуш-Шариъа.

4. Ҳошния 'ала-л-Ҳидоя. Абдулғафур Лорий.

5. Таълиқа ва таҳшиъа ала-л-Ҳидоя ва-н-Ниҳоя. Саъд ибн Исо ибн Амирхон.

6. Ҳошнияи Исомуддин бар Ҳидоя. Иброҳим ибн Муҳаммад Исомиддин ал-Исфароний.

7. Нафаҳот ул-Иноя фи шарҳ ил-Ҳидоя. Абдулқодир ибн Аҳмад ал-Фокиҳий ал-Маккий аш-Шофиъий.

8. Меърож уд-Дироя фи шарҳ ил-Ҳидоя. Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Хуббозий ал-Қокий.

9. Виқоят ур-Ривоя фи шарҳ ил-Ҳидоя. Маҳмуд ибн Аҳмад ал-Маҳбубий.

10. Фатҳ ул-қадир ли-л-ожиз ил-фақир. Камолуддин ибн Муҳаммад ибн Абдулвоҳид.

11. Ғоят ул-баён ва нодират уз-замон фи охир иловон. Қивомуддин Амир Қотиб ибн Амир Умар.

12. Роҳат ул-қулуб («Ҳидоя» асосида тузилган юзта савол-жавоб). Абдуллоҳ ибн Аҳмад.

Зикр қилинган шарҳларнинг ўзи «Ҳидоя»га бўлган эътиборнинг қандай юксак бўлганлигини кўрсатиб турибди.

Фақрих олимлар «Ҳидоя»га шарҳ ёзиндан ташқари, унга суянган ва асосланган ҳолда кўплаб асарлар бунёд қилганликларни кўриш мумкин. Қуйидаги асарлар бунга мисол бўла олади:

1. Мухтасар ул-Виқоя. Убайдуллоҳ ибн Масъуд.
 2. Шарҳи Мухтасар ул-Виқоя. Маҳмуд ибн Илёс.
 3. Шарҳи Мухтасар ул-Виқоя. Абдулолий Биржандий.
 4. Шарҳи Мухтасар ул-Виқоя. Али ибн Султон Муҳаммад ал-Қорий.
 5. Шарҳи Мухтасар ул-Виқоя. Абулмакорим Абдуллоҳ.
 6. Жомиъ ур-румуз. Шамсуддин Муҳаммад Қўҳистоний.
 7. Шарҳ ул-Виқоя. Убайдуллоҳ ибн Масъуд Тож уш-Шариъа.
 8. Ан-Ниқоя Мухтасар ул-Виқоя. Убайдуллоҳ ибн Масъуд Тож уш-Шариъа.
 9. Таржимайн Мухтасари Гўрмирий. Гўрмирий.
 10. Таржимайн Мухтасар. Шаҳобуддин ибн Абдулазиз.
 11. Таржимайн Мухтасар ул-Виқояи назмий. Мавлоно Шариф Бухорий.
 12. Мухтасарга туркий таржима. Абдуллатиф мулла Холид ўғли.
 13. Таржимайн Мухтасар. Муҳаммад Салоҳ.
 14. Мухтасар ул-Виқоя маъна назми Мухтасари туркий. Раҳимхўжа Эшон ибн Алихўжа Эшон.
 15. Мажмаъ ул-Мақсуд. Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа.
- Юқорида «Мухтасар» деб тилга олинаётган китоб «Виқоя» асаридан танлаб олинган бўлиб, «Виқоя» эса «Ҳидоя»нинг қисқартмасидир.

АЗ-ЗАРНУЖИЙ УЗ УСТОЗИ АЛ-МАРҒИНОНИЙ ҲАҚИДА

Бурҳонуддин ал-Марғиноний нафақат ўз даврининг аллома олими, балки яхшигина шоири ҳам бўлган. Абдулҳай Лакнавий «Ал-фавонд ул-баҳиййа фи таро-

жим ил-Ҳанафиййа» номли асарида: «(Бурҳонуддин ал-Марғиноний) имом, фақиҳ, муҳаддис, Қуръон муфассири бўлиб, уни ёд билган олим, фанларни йиғиб, уни тартибга солувчи, закий тадқиқотчи, художўй ва покдомон инсоф, улуғ фақиҳ, адабиётчи, шоир, фан ва адабиётда унинг тенги йўқ» деб ёзади.¹ Унинг байтларидан айрим намуналар «Таълим ул-мутаъаллим» («Илм ўрганувчиларга таълим») номли араб тилида ёзилган асар орқали бизгача етиб келган. Бу асарнинг муаллифи эса ўз даврида Шайх ул-ислом ва Бурҳон ул-ислом (Ислом ҳужжати) номларини олган Бурҳонуддин аз-Зарнужий эди. Аз-Зарнужий Бурҳонуддин Марғинонийнинг шогирди бўлиб, 593/1196-97 йилда, яъни ўз устози билан деярли бир йилда вафот этган.²

«Таълим ул-мутаъаллим» асари мадрасаларда дарслик сифатида ўқитилган ва ҳозирда ҳам ўқитилмоқда. Шунинг учун у тошбосма усулида Қозонда тўрт марта, Мисрда бир марта, Туркияда беш марта нашр қилинган. Асарга араб тилида Ибн Исмонил ва Усмон Позорийлар томонидан шарҳ ёзилган ва бу шарҳлар Қозон, Миср ва Истамбулда чоп қилинган. ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар хазинасида «Таълим ул-мутаъаллим»нинг турли даврларда кўчирилган 32 та қўлёзма нусхаси сақланмоқда.

«Таълим ул-мутаъаллим» татар олими Абдул Аҳад Шайх ул-ислом / ибн Асадуллоҳ Ҳамидулла томонидан татар тилига таржима қилинган бўлиб, Қозонда 1902, 1903 йилларда нашр этилган. У Ғиёсуддин ибн Мир Зиёуддин томонидан 1830 йилда назм билан форс тилига таржима қилинган ва Тошкентда «Одоб ул-мубийн» номи билан 1907 йилда чоп этилган.

«Таълим ул-мутаъаллим»нинг ёзилган йили маълум эмас. ЎзР ФА Шарқшунослик институтида фаолият кўрсатган олим ва йирик хаттот А. Муродий мазкур асарга тавсиф ёзиш жараёнида муаллиф Бурҳонуддин ал-Марғинонийнинг шогирди экани ва «Қашф уз-зунун» асарининг 1-жилдида унинг китоби ҳақида маълумот борлигини кўрсатиб ўтади.

«Таълим ул-мутаъаллим» илм ўқишга киришган талабаларга мўлжаллаб ёзилган бўлиб, юксак илмга

¹ Хидоя. Комментарий мусульманского права, с. 60.

² Бурҳонуддин аз-Зарнужий. Таълим ул-мутаъаллим. Қозон, 1915 й., 1-бет.

эришиш учун талабанинг нималарга амал қилиши лозимлиги баён қилинади. Асар ўн фаслдан иборат бўлиб, сарлавҳалар мазмуни қуйидагича:

1. Илмнинг моҳияти, фикҳ илми ва унинг фазилати.
2. Илм ўқишдаги ният.
3. Илми, устозни ва шерикларни танлаш.
4. Илми ва илм аҳлини ҳурматлаш.
5. Илмда қаттиқ ҳаракат қилиш ва ҳимматни ишга

солниш.

6. Дарсни бошлашдаги вазифалар.
7. Илм талабидаги таваккул.
8. Илм таҳсил қилишнинг вақтлари.
9. Шафқат ва насиҳат ҳақида.
10. Истифода (илм тинглаш) ҳақида.
11. Илм ўқиётгандаги парҳезгарлик ҳақида.
12. Хотирани яхшилайдиган ва бузадиган нарсалар.
13. Ризқни оширадиган ва камайтирадиган, умрни

узайтирадиган ва қисқартирадиган нарсалар.¹

Аз-Зарнужий юқорида зикр қилинган ишларнинг баёнида кўпгина олим ва шоирларнинг ҳикматли сўзларига ва шеърларига мурожаат қилади ва ўз фикрини қувватлаш учун улардан фойдаланади. Асарда шоирлардан Муҳаммад ибн Ҳасан, Қивомуддин Ҳаммод ибн Иброҳим ибн Исмонл ас-Саффор ал-Ансорий, Рукнуддин Адиб ал-Мухтор, Али ибн Абутолиб, Садидуддин Шерозий, Абу Таййиб, Абу Наср ас-Саффор ал-Ансорий, Заҳируддин ал-Ҳасан ибн Али ал-Марғиноний, Ҳалил ибн Муҳаммад ан-Насафий, Наср ибн Ҳасан ал-Марғиноний қабиларининг номини ва шеърларидан келтирилган парчаларни кўриш мумкин. Аз-Зарнужийнинг ўзи ҳам шоир бўлиб, асарнинг бир неча ерида ўз шеърларидан мисоллар келтирган.

Аз-Зарнужий баъзи фикрларини тасдиқлаш мақсадида ўз устози Бурҳонуддин Марғиноний шеърларига мурожаат қилади. Масалан, талаба таҳсил жараёнида ниятини қандай тутиши лозимлиги ҳақидаги фаслда ёзади: «Талаба ўқиш билан Аллоҳ ризолигини, охират ободлигини, нодонликни ўз вужудидан ва бошқалардан қувишни, диннинг яхшиланиши ва исломнинг боқийлигини нийят қилиши керак. Чунки Исломнинг доимийлиги илм орқали бўлади, зуҳду тақво ҳам илм

¹ Ўша асар, 32-бет.

орқали тўғри бўлади». Шундан сўнг, бу фикрни қувватлаш учун давом этиб ёзади: «Ҳидоя» асарининг соҳиби шайх ул-ислом Бурҳонуддин баъзиларга қуйидаги шеърни айтди:

Фасодун кабийрун олимун мутаҳаттик,
Ва акбару минҳу жоҳилун мутанассик.
Ҳумо фитнатун фи-л-оламийна азийматун,
Ли-маи биҳима фи дийниҳи йатамассик.

*(Эътиқоди бузуқ олим (дин ва илм учун)
катта бузилишидир,
Кўр-кўрона эргашувчи нодон эса бундан ҳам
баттардир.*

*Бу икки тоифа олам ичида,
Ўзлариға эргашувчилар учун катта фитнадир)¹*

Бу ерда Марғиноний илм ва олимга юқори баҳо берганини, бузғунчи олим ва илми йўқ нодонгина динни ҳам, илмни ҳам бузиши мумкинлигини таъкидлайди. Бу фикр бизнинг давримизда ҳам ўз қимматини йўқотган эмас.

«Илм ва илм аҳлини улуғлаш» фаслида аз-Зарнужий илмни ва устозни қадрлаш ҳақидаги Марғинонийнинг ҳикоясини келтиради ва ёзади: «Устозимиз, шайх ул-ислом Бурҳонуддин ҳикоя қилдиларки, Бухоронинг улуғ имомларидан бири дарс айтаётиб, гоҳ ўтирар ва гоҳида ўрнидан турар эди. Бунинг сабабини сўрадилар. Айтди: «Устозимнинг ўғли кўчада болалар билан ўйнар эди ва баъзида масжид эшигига яқинлашиб келарди. Ҳар гал уни кўрганимда устозимга инсбатан бўлган ҳурмат туфайли ўримдан турардим».² Илм, олим ва устозни ҳурматлашдан ташқари аз-Зарнужий китобни эҳтиётлаш ва ҳар бир китобга ҳурмат кўзи билан қарашни тавсия этар экан, бу ерда ҳам ўз устозининг ҳикоясини келтиради. «Устозимиз шайх ул-ислом Бурҳонуддиннинг ҳикоя қилишларича, — деб ёзади аз-Зарнужий, — машойихлардан бири китоб устига сиёҳдонни қўйган фақиҳ олимга қарата: «Илмингдан самара топмайсан» деган эди».³

Аз-Зарнужий талабалар ҳақида фикр юритар экан,

¹ Уша асар, 12-бет.

² Уша асар, 9-бет.

³ Уша асар, 10-бет.

Ўз устозининг мана бу сўзларини ҳам келтириб ўтади: «Устоз, шайх ул-ислом Бурҳон ул-Ҳақ ва-д-Дин (Бурҳонуддин) айтган эдиларки, аввалги замонларда илм толиблари илм ўрганишда ўз ихтиёрларини устозларига топширар эдилар ва муроду мақсадларига стар эдилар, ҳозирда эса ўз ихтиёрлари бўйича иш тутадилар, натижада илм ва фиқҳ борасида ўз мақсадларига етолмайдилар».¹

Аз-Зарнужий «Жидду жаҳд қилиш ва ҳимматни илмга қаратиш» фаслида Марғиноний исмли бошқа бир шоирнинг ҳам шеърини келтиради ва ёзади: «Улуғ шайх Заҳируддин, имомлар муфтийси ал-Ҳасан ибн Али ал-Марғиноний биз учун мана бу шеърни айтди:

Ал-жоҳилуна фа-мавто қобла мавтиҳим,
Ва-л-олимуна ва ин моту фа-аҳёун.

*(Нодон одамлар ўлмасидан аввал ўликдирлар,
Олимлар ўлсалар-да, бироқ улар тирикдирлар).²*

Шундан сўнг: «Бизга шайх ул-ислом Бурҳонуддин мана бу шеърни айтди» дея, нодон, яъни илмдан баҳрасиз кишилар ҳақидаги ўз устозининг байтларини келтиради:

Ва фи-л-жаҳли қобла-л-мавти мавтун ли-аҳлиҳи,
Фа-ажсомухум қобла-л-қубури қубурун.
Ва ин имруъун лам йухйи би-л-илми фа-маййитун,
Фа-лайса-лаҳу ҳийна-н-нушури нушурун.
Аху-л-илми ҳаййун холидун баъда мавтиҳи,
Ва авсолуху тахта-т-туроби ромимун.
Зу-л-жаҳли маййитун ва ҳува йамши ала-с-саро,
Йузанну мина-л-аҳён ва ҳува адиймун.

*(Нодонликдаги киши ўз аҳли учун ўлмасидан
аввал ўликдир,
Баданлари эса қабрга кирмай туриб тупроқдир.
Киши илм билан суғорилмаган бўлса, бас ўликдир,
Тўғизиладиган пайтда унинг учун тирилиш йўқ.
Илм соҳиби ўлгандан сўнг ҳам абадий тирикдир,*

¹ Уша асар, 11-бет.

² Уша асар, 14-бет.

Гарчи унинг суяклари тупроқ остида чириган
бўлса ҳам.
Подон киши ер устида юраётган бўлса ҳам
ўликдир.
У гарчи тирик гумон қилинса ҳам аслида бундай
эмас).¹

Бу ҳикматга тўла ажойиб мисралар олимнинг илм ва илм аҳлига берган юқори баҳосилар.

Аз-Зарнужий устознинг илм ҳақидаги бу байтлари билан чегараланиб қолмай: «Устозимиз шайх ул-ислом Бурҳонуддин бизга мана бу шеърни ўқидилар» дея унинг қуйидаги катта ҳажмли шеърини келтиради:

Изн-л-тилми аъла рутбатаи фи-л-маротиби,
Ва мин дунихи ғиззу-л-ъула фи-л-мавокиби.
Фа зу-л-тилми йабқо ғиззуҳу мутазоъифан,
Ва зу-л-жаҳли баъда-л-мавти тахта-т-таёрби.

(Илмнинг мартабалар ичиди аъло мартабада
эканлигини,
Бошқа мартабалир улугликда от устида бўлса ҳам,
паст эканини зикр қил.
Илм соҳибининг иззати икки баравар кўпаяди,
Нодонлик эгаси эса ўлганидан сўнг тупроқ остида
(хор бўлиб) қолади.)

Фа-ҳайҳота ло йаржу мадоҳу ман иртақа,
Руқиййа वालीйа-л-милки ва ила-л-катонби.
Саумли ғалайкум баъза мо фийҳи фасмиъу,
Фа-фи ҳасрун ған зикри кулли-л-маноқиби.

(Илм чўққисининг улуглигига ета олмайди,
Катта бойлик эгалари-ю лашкар соҳиби ҳам.
Мен сизларга илмда бўлган фазилатларнинг
баъзиси ҳақида ёзаман,
Эштинги, у илмнинг барча фазилатларини ўз
ичига олган.)

Ҳува-н-нуру кулли-н-нуру йаҳдий ғани-л-ъума,
Ва зу-л-жаҳли марра-д-дахри байна-л-ғайоҳиби.
Ҳува-з-зарвату-ш-шаммоу таҳми мина-т-тажо,
Илайҳа ва йамси оминан фи-н-навоиби.

¹ Ўша асар, ўша бет.

*(У нурдир ва барча нур зулматдан қутқаради,
Нодонлик эгаси барча замонда зулмат ичидадир.
У баланд тоғнинг чўққиси, (чиқаётган кишини)
йиқилишдан ҳимоя қилади,
Ва у кечга томон қийинчиликлардан омон кириб
боради).*

Биҳи йантажи ва-н-носу¹фи гафалотиҳим,
Биҳи йартажи ва-р-руҳу байна-т-тавоиб.
Биҳи йашфаъу-л-инсону ман роҳа ъосийан,
Ила дарки-и-нийрони шарри-л-ъавоқиб.

*(У билан илм соҳиби ва бошқа одамлар ҳам ўз
гофилликларидан қутулади,
У билан одам, ҳатто руҳ ҳам азобдан қутилишни
умид этади.
Гуноҳлари бўлиб, осий ҳолда (у дунёга) сафар
қилган киши,
У билан охиратнинг ёмон жойи (дўзах
олови)дан шафоат топади.)*

Фа-ман ромаҳу роми-л-маорнба куллаҳа,
Ва ман ҳозаҳу қод ҳоза кулла-л-матолиби.
Ва ҳува-л-мансабу-л-ъоли ё соҳиба-л-ҳажа,
Иза нилтаҳу ҳаввин би-фавти-л-маносиб.

*(Бас, кимки илмни истаса, демак барча
орзуларини истаган бўлади,
Кимки уни йиғса, демак барча мақсадларини
йиққан бўлади.
Эй ақл соҳиби, у даражаларнинг олийсидир,
Унга эришолсанг, бошқа даражаларнинг йўқ
бўлиши сен учун ҳеч нарсадир.)
Фа-ин фотақа-д-дунйа ва тийбу наъиймуҳа,
Фа-ғаммиз фа-инна-л-ъилма хойру-л-мавоҳиб.*

*(Агар сенда дунё ва унинг хуш неъматлари йўқ
бўлса,
Улардан кўзингни юм, чунки илм неъматларнинг
яхшисидир.)¹*

¹ Ўша асар, 14—15-бетлар.

Буюк ватандошимиз илми шу қадар улуғлаб, ёшларни илм олишга ундагани ва уларни маърифатли бўлишга қақиргани таҳсинга лойиқдир.

Аз-Зарнужийнинг ёзишича, илм олишга киришиш ва уни бошлашнинг белгиланган куни мавжуд. Бу бо-рада ҳам у устозининг фикрларини келтиради. «Устозимиз, Шайх ул-ислом Бурҳонуддин (Аллоҳ унга раҳматини сочсин) дарс ўқишга киришни чоршанба кун-гача тўхтатиб турардилар, — деб ёзади у, — улар Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг ҳадисини айтар эдиларки, Ра-сулуллоҳ айтдилар: «Ҳар қандай ишқим, агар чоршан-ба куни бошланса, охирига етмай қолмайди».¹ Муаллиф олимлардан Имоми Аъзам, Юсуф Ҳамадоний ва бош-қалар ҳам бу одатга амал қилганликларини ёзади.

Аз-Зарнужий илм таҳсил қилишда толиби илм дан-гасалик ва сустлик қилмаслиги, ҳар хал изтироб ва қайғуларга берилмаслиги ҳақида ёзаркан, яна устоз-нинг сўзларига «мурожаат қилади. «Толиби илм илм олишда дангаса ва суст бўлмаслиги керакки, — деб ёзади у, — дангасалик ва сустлик толиби илм учун офатдир». Сўнг дейди: «Устозимиз, Шайх ул-ислом Бурҳонуддин айтган эдилар: «Шерикларим устидан ме-нинг илмда ғалаба қилишимнинг сабаби сустлик менга ҳеч қачон йўл топмаганидадир».²

Бурҳонуддин ал-Марғиноний, кўриниб турганидек, илму фанни ва илм таҳлили юқори қўйган. Илмга таш-на бу зот ҳатто қариган пайтида ҳам илм олишни орзу қилган ва ёшлигида янада кўпроқ ўқимаганига афсус-ланган. Бу ҳақда аз-Зарнужий шундай ёзади: «Усто-зимиз, Шайх ул-ислом (Бурҳонуддин) ўзининг «Маший-хат»³ китобида айтган эди: «Қанчалаб улуғ шайхларга етишдим, бироқ улардан яхши нарсаларни ўрганолма-дим, энди эса пушаймон бўлиб, бу катта йўқотишга мос бўлган мана бу байтни такрорлайман холос:

Лаҳфа ғала фавти-т-талоқи лаҳфа,
Ма кулли ма фота ва йафна йулқа.

¹ Уша асар, 16-бет.

² Уша асар, 20-бет.

³ Бурҳонуддин ал-Марғинонийнинг «Китоб ул-машойих» асарига ишора.

*(Во ҳасрато, улуғ олимлар билан мулоқотни
йўқотганим учун, во ҳасрато,
Йўқолган нарса йўқ ва мулоқот қайтиб
келмайди.)»*

Аз-Зарнужийнинг «Таълим ул-мутаъаллим» асари талабаларга илм олиш йўлларини ўргатиш ва илмга кучли тарғибот бўлиши билан бирга, у Бурҳонуддин ал-Марғиноний ва бошқа олимлар ҳақида ҳам янги маълумот берувчи асар ҳисобланади. Бурҳонуддин ал-Марғиноний ўз асарлари ва улуғвор фикрлари билан фан ва маданиятимизнинг ривожланишига катта ҳисса қўшибгина қолмай, ажойиб шогирдлар ҳам тайёрлаган зотдир.

БУРҲОНУДДИН АЛ-МАРҒИНОНИЙНИНГ УҒЛИ

Бурҳонуддин ал-Марғинонийнинг Самарқандда кимга уйлангани ва нечта фарзанди бўлгани ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Бироқ унинг ўғли ва авлодлари ўз даврининг йирик олимлари бўлгани ҳақида маълумотлар мавжуд. Унинг авлодлари 400 йил давомида шайх ул-исломлик мансабларини эгаллаб турганлар. Самарқандлик олим Комилхон Каттаев «Самарқандлик буюк алломалар» китобида қайд этишича, Амир Темури даврида Абдумалик, Улуғбек даврида Исомуддин, Абу Саъид Мирзо даврида Бурҳонуддин ва Низомуддин Масъуд, Бобур Мирзо даврида Абулмакорим шайх ул-ислом мансабида бўлганлар.¹

ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар хазинасида 9533 рақамли қўлёзма сақланмоқда. Қўлёзманинг охири саҳифасига «Жавоҳир ул-фиқҳ» мин мусаннафоти ибни соҳиб ул-«Ҳидоя» («Ҳидоя» муаллифининг ўғли ёзган асарлардан «Жавоҳир ул-фиқҳ») деб ёзиб қўйилган.² Асар 740/1339 йилда Муҳаммади Ҳожиди Саъидуддин Муҳаммад ибн Исо аш-Ширвоний томонидан «Сарой ул-жадида» (Янги сарой) деган жойда кўчирилган. Муаллифининг номи китоб охирида келтирил-

¹ Каттаев К. Самарқандлик буюк алломалар. Самарқанд «Зарафшон», 1998, 96-бет.

² Низомуддин ибн Бурҳонуддин Али ибн Абу Бакр ал-Марғиноний. Жавоҳир ул-фиқҳ. Инв. № 9533, 267-бет.

маган. «Жавоҳир ул-фиқҳ» («Фиқҳ жавоҳирлари»)нинг бошланғич саҳифалари ҳам йўқ бўлиб, «Таҳорат китоби»нинг «Масҳ тортиш» фаслидан бошланади. Унинг 1339 йилда кўчирилгани ҳисобга олинса, асар муаллиф яшаган даврга жуда яқиндир (муаллифнинг отаси 1197 йилда вафот қилган). Саҳифаларга урилган муҳрларда бу асар Баҳоуддин Нақшбанднинг шогирди, Хожа Муҳаммад Порсо мулки бўлганини кўриш мумкин.

Асарнинг бошланишида бошқа одам томонидан ёзилган мундарижа келтирилган. У 46 та китобга бўлинган бўлиб, боблар ва фаслларга жой қолдирилган, бироқ ёзилмаган. Мундарижа «Ҳидоя» мундарижасига ўхшаб кетади. Бироқ асарнинг бошланиши бўлмагани учун муаллифнинг бу асарни нима мақсадда ва нима сабабдан ёзганини, унинг бошқа асарлардан фарқи, кимга бағишланганини билишнинг имконияти йўқ. Бунинг устига у ягона нусхада сақланмоқда. Асар варақлаб кўрилганда унда Абу Ҳанифа (Имоми Аъзам), шогирди Абу Юсуф, Муҳаммад номлари такрорланади. Асарлардан асосан «Салоти Масъудий», баъзан «Китоб ут-тажрид», «Мухтасар ат-Таҳовий», «Мухтасар ал-Жасос», бир ерда Бурҳонуддин ал-Марғинонийнинг «Бидоят ул-мубтадий» китобининг номи учрайди.

Низомуддин ибн Бурҳонуддиннинг «Жавоҳир ул-фиқҳ» асари ҳам ислом фиқҳшунослигини ўрганишда муҳим манба эканлиги шубҳасиз. Уни тадқиқ қилиш эса келажакдаги вазифалардан бирдир.

«ҲИДОЯ»НИНГ ФОРСЧА ТАРЖИМАСИ

«Ҳидоя» асарининг ёзилганига кўп асрлар ўтишига қарамай, у ўтмишда ўзбек тилига таржима қилинмади. Унинг форс тилига таржимаси XVIII асрдагина пайдо бўлди. Мазкур таржима «Ҳидоя» ҳомил ул-мутуни «Бидоя» маъа таржимайн форсий» («Бидоя» матнларини ўз ичига олган «Ҳидоя» форсча таржимаси билан бирга) деган номда Калкуттада чоп қилинган. Асарнинг бириинчи ва иккинчи жилди бир муқовада, иккинчи ва учинчи жилдлари бошқа муқовада 1808 йилда чоп этилган. Ҳар бир жилднинг аввалида асарнинг мундарижаси араб ва форс тилларида келтирилган.

Асарнинг бошланиш қисмида кириш сўзи берилган бўлиб, унда ёзилишича, Бангола шаҳрининг қозий

ул-қўззоти (бош қозиси) Ғулом Яҳёхон Баҳорий, Мавлавий Тожддин Банголий, Мир Муҳаммад Хусайн Эроний ва Мавлавий Шариятуллоҳ Самбҳалий Бангола навоби (ҳокими) Имод уд-Давла Масирволнинг фармонига кўра 1190/1776 йилда «Ҳидоя»ни араб тилидан форсий тилга таржима қиладилар.¹ Яна шу ерда келтирилган маълумотга қараганда, форсий таржимадан айни пайтда Кептун Ҳамлин исми инглиз фуқароси «Ҳидоя»нинг биринчи жилдидан ташқари қолган уч жилдини инглиз тилига таржима қилади. Муқаддимада баён қилинишича, инглизча таржимада кўп хатоликларга йўл қўйилган, таржимон шиа мазҳабидаги кишилардан ёрдам олган бўлиб, Имоми Аъзам ҳақидаги баъзи маълумотлар бузиб кўрсатилган. Инглиз олими Лондонга кетгач, таржиманинг қолган қисмини ўша ерда бир ўзи охирига етказган. Форсий таржимада ҳам баъзи жумлалар, истилоҳлар, қийин масалалар тушириб қолдирилган ёки таржима қилинмай, асл ҳолатида берилган.

1221/1806 йили Ҳиндистон инглизлар қўлида бўлган пайтида губернатор ёрдамчиси Жон Ҳербирт «Ҳидоя»нинг форсча ва инглизча таржимасини солиштириб чиқишга буюради. Бу ишни мазкур сўзбоши муаллифи Муҳаммад Рошид ибн Зиёуддин Муҳаммад Бардавоний амалга оширади. Бардавоний форсий таржимада тушириб қолдирилган масалалар, таржимасиз қолган истилоҳлар ва хатоларни қайта тузатиб чиқади. У таржимани мукаммаллаштиришдан ташқари «Ҳидоя»даги масалаларни тушунишга қулай бўлиши учун ўзга фикр ҳий китоблар асосида шарҳлаб ҳам кетади. Бу борада у «Иноя», «Қифоя» ва бошқа асарлардан фойдаланади ва ҳар бир фойдаланган асарнинг номини қисқартирган ҳолда кўрсатиб ўтади.

Бардавоний Бурҳонуддин ал-Марғиноний ва унинг «Ҳидоя» асарини ёзишда тутган усули ҳақида ҳам қисқача ахборот беради. У Марғинонийнинг 593/1197 йилда вафот қилганини, «Ҳидоя»дан ташқари «Бидоя» ҳам унинг асари экани ҳақида ёзаркан, Марғинонийнинг «Ҳидоя»ни ёзишда бир қанча адабларга риоя қилганини баён қилади. «Бу адабларни билиш толибларга вожибдир», дейди у.² Унинг ёзишича, Марғиноний би-

¹ Ҳидоя ҳомил ул-мутуни Бидоя. Калкутта, 1808, 3-бет.

² Уша асар, 5-бет.

рорта ҳадис ҳақида гапирганда, бунинг маъноси фалон нарсага йўйилган, деганда, ҳадис аҳлининг фикрини келтирган бўлади. Борди-ю, бунинг маъносини фалон нарсага йўйдим, деса, ўз фикрига суяниб айтган бўлади. Имоми Аъзам, Имоми Аъзамнинг икки шогирди, Имом Шофиъий, Зуфар ёки бошқалар ўртасидаги ихтилофли масалаларни ҳал қилишда у аввало бошқаларнинг фикрини келтиради, охирида эса Имоми Аъзам фикрини баён қилади, бундан юқоридаги фақиҳларга Имоми Аъзам жавоби ҳосил бўлади. Агар охирида Имоми Аъзамнинг икки шогирди фикрини келтирса, демак уларнинг фикрини тўғри деб қувватлаган бўлади.

Марғионий «Қола абду-з-заиф» (бу заиф банда айтади) деганда ўзини назарда тутади. Лекин, «Ҳидоя» котиблари, — деб ёзади Бардавоний, — соҳиби «Ҳидоя»га таъзим сифатида. «Қола абду-з-заъиф» ўрнига «Қола раҳимаҳуллоҳ» (Аллоҳнинг раҳмати бўлсин, айтади) ёки «Қола разийаллоҳу анҳу» (Аллоҳ рози бўлсин, айтади) каби жумлаларни киритганлар.¹ Марғионий манманлик бўлмаслиги учун биринчи шахс тилидан гапирмайди. «Яна унинг алабларидан бири шуки, — деб ёзади Бардавоний, — у Қудурийдан олнган масалаларни биринчи келтиради, шундан сўнг «Жомъи сағир» («Кичик тўплам») масалаларни келтиради. Агар бу икки китоб масалаларида ихтилоф бўлса, «Жомъи сағир»ни биринчи келтиради».²

Бардавонийнинг ёзишича, Марғионий «Ҳидоя»ни ўн уч йил давомида ёзиб тугатган ва мазкур муддат ичида рўзада бўлган. Унинг хизматкори ҳар гал овқат ва шарбат келтирса, мана бу ерга қўй ва кетавер, дер эди. Сўнг бу емишни фақир кишиларга бериб юборарди. У ўзининг рўзада эканини яширар эди. Марғионий зуҳду тақвога берилган зот бўлган. Шунинг учун ҳам, деб ёзади Муҳаммад Рошид, унинг китоби жумла олам наздида маъқул ва мақбул бўлган³

¹ Уша асар, ўша бет.

² Уша асар, ўша бет.

³ Уша асар, ўша бет.

«ҲИДОЯ»НИНГ ШАРҲЛАРИ

Юқорида «Ҳидоя»га кўплаб шарҳлар ёзилгани ҳақида гапирган эдик. Улардан энг машҳурлари ҳисобланган манбалар ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз. Қуйидаги шарҳлар энг машҳурлари бўлиб, улардан ҳар бирининг бир неча ўнлаб қўлёзма нусхалари ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар хазинасида сақланмоқда.

«ФАТҲ УЛ-ҚАДИР ЛИ-Л-ОЖИЗ ИЛ-ФАҚИР». «Ҳидоя» асари Марғинонийнинг ўзи ёзган «Бидоят ул-мубтадий» асарига шарҳ бўлиб, унга «Фатҳ ул-қадир ли-л-оҷиз ил-фақир» («Фақир оҷиз учун кучли фатҳ этувчи китоб») деган шарҳ ёзилган. Унинг муаллифи Камолуддин Муҳаммад ибн Абдул Воҳид ибн Ҳумом ас-Сивосий ал-Ҳанафий (ваф. 861/1457 й.). Мазкур муаллиф усмонийлар даврининг йирик қонуншунос олими бўлган. Унинг миллати турк бўлишига қарамай, ўз асарини араб тилида ёзган. Мазкур асар Шарқда қисқача «Фатҳ ул-қадир» номи билан шуҳрат топган ва кенг истеъмолда бўлган. Унда Ислом қонуншунослиги Марғинонийнинг юқорида кўрсатилган асари асосида кенг таҳлил қилинади. Баъзи бир масалалар насрдан ташқари, назм билан ҳам тушунтириб берилган. Ёзилган йили — 829/1426 йил.

«Фатҳ ул-қадир»нинг бир нусхаси ЎзР ФА ШИ фондида 3115 рақами билан сақланмоқда. У Европа қоғозига турк насх ва настаълиқ хати билан ёзилган. Қўлёзманинг айрим белгиларига қараб, уни XVIII асрда кўчирилган, дейиш мумкин. Баъзи варақларида «вақфи Хожа Порсо ибн Маҳмуд ал-Бухорий» (Хожа Порсо ибн Маҳмуд ал-Бухорийнинг вақфи) деб ёзилган муҳрлари бор. 228-саҳифасида мазкур асарнинг киммати ҳақида тожик тилидаги жумлалар мавжуд. Боши йўқ. 228 варақ. 21x29,5.¹

«АЛ-КИФОЯ ФИ ШАРҲ ИЛ-ҲИДОЯ» («Ҳидоя» шарҳи ҳақида кифоя қилувчи китоб») номли бу асарнинг муаллифи — Маҳмуд ибн Убайдуллоҳ ибн Маҳмуд Тож уш-Шарифа (ваф. 745/1344 й.). Бу асар «Ҳидоя»га ёзилган кўплаб шарҳлардан биттаси. Сўз бо-

¹ СВР, т. IV. № 3082.

шида ёзлишича, муаллиф ўз асарида «Ҳидоя»даги тушуниш қийин бўлган жойларни шарҳлашга бел боғлаганини, ҳар кимда бу китоб бўлса, «Ҳидоя»ни осонлик билан тушуна олишини, ўзга китобларда бўлмаган шарҳларни бу асардан топа олиш мумкинлигини уқтиради. Муаллиф муқаддиманинг ўзид асарнинг мундарижасини тўлиқ келтирган.

«Ал-Кифоя»нинг битта қўлёзма нусхаси ЎЗР ФА ШИ фондида 5746 рақами билан сақланмоқда. Қадимий оҳорланган қоғозга насх хати билан ҳаракат белгиларисиз ёзилган. Котиб — Нур ибн Малик ал-Ислом ал-Кунжакий. Кўчириш йили — 771 йил 20 шаъбон/1370 йил 19 март. 340 varaқ.¹

«МЕЪРОЖ УД-ДИРОЯ ФИ ШАРҲ ИЛ-ҲИДОЯ»
(«Ҳидоя шарҳи ҳақида тушунишга олиб борувчи зина») номли бу асар ҳам «Ҳидоя»га ёзилган шарҳлардан бири бўлиб, унинг муаллифи Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Хуббозий ал-Қоккий (ваф. 749/1348 й.) бўлиб, у халқ орасида Қивомуддин ал-Қоккий номи билан машҳур бўлган. Ҳанафий уламоларининг таржиман ҳоллари баён қилинган «Ал-Фавонд ул-баҳия фи тарожим ил-Ҳанафия» номли китобда унинг номи ал-Хуббозий эмас, балки ас-Синжарий деб берилган.

«Меърож уд-Дироя»нинг бир қўлёзма нусхаси ЎЗР ФА ШИ фондида 3126 рақами билан сақланмоқда. Бу қўлёзма ҳам Муҳаммад Порсо кутубхонасига қарашли бўлган. Асарда фақат 2 боб, яъни таҳорат ва намоз боби берилган. У икки қисмга бўлинган бўлиб, биринчиси — катта ҳажмга (1-321-бетлар) эга. Шарҳона сарғиш рангли қоғозга, қадимий насх хати билан ёзилган. Иккинчи қисми — кейинроқ ишланган қоғозга насхисулс хати билан зич қилиб ёзилган.

Котиб — Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Ғаноим бўлиб, у Ибн ул-Муҳандис ул-Ҳанафий номи билан машҳур бўлган. Биринчи қисмининг кўчирилиш йили — 748/1347. Иккинчи қисмининг котиби — Абул Ҳасан ибн Бадруддин Ҳасан ас-Сарвий ал-Азҳорий. 395 varaқ. 18,5x26,5.²

Шу асарнинг Муҳаммад Порсо кутубхонасида бўлган яна бир нусхаси 3124 рақами билан сақланмоқда.

¹ СВР, т. IV. № 3098.

² Уша асар, № 3100.

Хати насхи-сулс. Котиби — Баракот ибн Абдул Мунъим ал-Барҳамтуший. Кўчириш йили — 791/1389. 261 varaқ. 18x57.¹

«ҒОЯТ УЛ-БАЁН ВА НОДИРАТ УЗ-ЗАМОН». Бу асарнинг муаллифи — Қивомуддин Амир Котиб ибн Амир Умар ал-Амид ал-Итқоний ал-Фаробий (ваф. 759/1358 й.). Бу асар ҳам «Ал-Ҳидоя»га ёзилган шарҳлардан бири ҳисобланади.

Асар муқаддимасида ёзилишича, муаллиф 721/1321 йили Мисрда яшайдиган бир тоза қалбли киши билан учрашиб қолади. У киши муаллифдан «Ҳидоя»га бир шарҳ ёзишни, «Ан-Ниҳоёт» номли шарҳдан кўнгли тўлмаганлигини айтиб, илтимос қилади. Мисрликнинг гаплари тўғри эканлигига ишонч ҳосил қилган муаллиф «Ҳидоя»га шарҳ ёзишга киришади ва уни «Ғоят ул-баён ва нодират уз-замон фи охир ил-овон» («Вақтларнинг сўнггидаги баёнларнинг охири ва замонларнинг подири») деб атайди. Баъзи китобларда унинг номи «Ғоят ул-баён ва нодират ул-ақрон» тарзида ҳам учрайди. Муаллиф «сумма» (кейин) сўздан сўнг аввал ўтган фақиҳларнинг мақтовини келтиради ва «Ҳидоя»га келиб тўхтайтиди. Келтирилган фақиҳларнинг нисбасига қараганда уларнинг учтаси ўрта оснёллик бўлиб, бири ал-Бухорий, иккинчиси, ал-Қардорий (Хоразмдаги қишлоқ номи), учинчиси эса «Ҳидоя»нинг муаллифи.

«Ғоят ул-баён»нинг бир нусхаси ЎЗР ФА ШИ фондида 5965 рақами билан сақланмоқда. Қўлёзмада асарнинг уч қисмидан биринчи қисми келтирилган бўлиб, бу қисм ўз ичига 9 та китобни («Китоб ут-тахорат»дан «Китоб ул-атоқ»гача) олади. У ҳар хил одамлар томонидан кўчирилган бўлиб, насхда ёзилган бўлса-да, бироқ хатлари катта-кичик, чиройли-хунуклиги билан бир-биридан кескин фарқ қилади. Кўчириш йили — 765 йил 8 жумод ул-аввал/1364 йил 12 феврал. Бундан кўриниб турибдики, асар муаллиф ўлимидан 7 йил ўтгач кўчирилган. 448-бетда маълумот келтирилган бўлиб, унда мазкур нусха муаллифнинг ўз қўли билан ёзилган нусхага асосан текшириб чиқилгани айтилган. Текшириб чиқувчи номи Мустафо ибн Закарнё ал-Қирмоний. Барча бетларида 1239/1823 санаси ёзилган муҳр

¹ СВР, т. IV. № 3101.

бўлиб, муҳрда «вақфи Хожа Муҳаммад Порсо» сўзлари ёзилган. 448 varaқ. 16x26.¹

Шу асарнинг бошқа бир нусхаси 3108 рақами билан сақланмоқда. Бу қўлёзма асарнинг учинчи қисми бўлиб, «Китоб ул-вадиъа»дан то «Китоб ус-сайд»гачадир. У сулс ва насх хатлари билан шарқона қалин қозга ёзилган. Котиб, кўчириш йили ва жойи йўқ. Лекин китобнинг эгаларидан бир бўлмиш Ибн Валий ибн Ҳамза ал-Жазоирийнинг ёзишича, бу қўлёзманинг дастлабки 84 varaғи Амир Темур тарихчиси Ибн Арабшоҳ (ваф. 901/1495) ўглининг қўли билан кўчирилган. Унинг лақаби ҳам Ибн Арабшоҳ бўлиб, исми Тожуддин Абулфазл Абдулваҳҳоб ибн Аҳмаддир. Унинг «Далойил ул-инсоф» номли достони бизгача етиб келган (Қаранг: СВР, т. III, қўлёзма 235, № 5123). Ибн Валий ибн Ҳамза ал-Жазоирийнинг қўлида «Ғоят ул-баён»нинг муаллиф томонидан кўчирилган икки жилдлик асари бўлган. Бундан маълум бўлишича, ҳақиқатдан ҳам бу асарнинг кўчирувчиси кичик Ибн Арабшоҳ бўлган. Бу қўлёзманинг ҳам ҳар бир varaғида «Муҳаммад Порсо вақфи» деган муҳр мавжуд. 320 varaқ. 17x27.²

«ФИҲРИСИ ЗАБТ ҚАРДАИ СОҲИБИ «ҲИДОЯ»
(«Соҳиби «Ҳидоя» асарларини ўз ичига олган фиҳрист») номли бу асарнинг бир қўлёзмаси ЎЗР ФА ШИ фондида 3211/VI рақами билан сақланмоқда. Унда «Ҳидоя»нинг масалалари шеърӣ йўл билан ифодаланган бўлиб, муаллиф Бурҳонуддин Марғинович деб кўрсатилган. СВРда ёзилишича, бу маълумот нотўғридир. Чунки унинг охирида:

Қод кона фил-л-хон ва-с-ситтина ва-л-алфа.
деган байт бор. Бу байтдан 661/1263 йил чиқади. Ваҳоланки, Марғинович 593/1197 йилда вафот қилган. Котиб — Абдуллоҳ Балхий. Кўчириш йили — 1229/1814. 1 varaқ. 16x24,5.³

«ВИҚОЯТ УР-РИВОЯ ФИ МАСОИЛ ИЛ-ҲИДОЯ»
(«Ҳидоя» масалалари борасида ривоятларни асраш») номли бу асарнинг муаллифи Маҳмуд ибн Аҳмад Маҳбубӣ бўлиб, лақаби Тож уш-Шариъа эди. 700/1300

¹ СВР, т. IV № 3102.

² Уша асар, № 3103.

³ СВР, т. IV, № 3104.

йилда тирик бўлган. Бу асар «Ҳидоя»нинг қисқартирилган баёнидир. Маҳбубий бу асарни ўзининг набираси ва шогирди Убайдуллоҳ ибн Масъуд ал-Маҳбубийга мўлжаллаб ёзган. Убайдуллоҳ ибн Масъуднинг лақаби Садр уш-Шарийа ас-соний ёки Асгар (иккинчи ёки кичик маъносида). 747/1346 йилда Бухорода вафот этган.

«Виқоят ур-ривоя»нинг бир қўлёзма нусхаси ЎЗР ФА ШИ фондида 8905 рақами билан сақланмоқда. Қадимий ва яхши сақланган нусхалардан бири. Сулс хати элементлари бўлган насх хатида шарқона қоғозга ёзилган. Уқиш қийин бўлган жойларига ҳаракатлар қўйилган. Котиб — Илёс ибн Туман ал-Оқсаройи бўлиб, у Рум (Кичик Осиё)нинг Изниқ шаҳридан бўлган. Кўчириш йили — 779 йил 1 шаввол/1378 йил 31 январ. Қўлёзмада биринчи 9 варағи йўқолгани сабабли бошқа бир одамнинг хати билан ёзиб қўйилган. Бу қисми XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошларига таллуқли дейиш мумкин. Котиб кўчиришни қуйидаги шеър билан якунлайди:

Ин набиштам дайри гарми рўзгор,
Ман намонам ин бимонад ёдгор.
Ман шавам дар зери хок бо дарду ғам,
Қас надонад ҳоли ман жуз Кардигор.

*(Бу тўлқинли дунёда шуни ёздим,
Мен қолмайман, лекин бу ёдгор бўлиб қолади.
Мен дарду ғам билан тупроқ остига кирман,
Менинг ҳолимни Яратувчидан ўзга киши
билмайди).*

175 варақ. 17x25.¹

Шу асарнинг яна бир нусхаси 9445 рақами билан бизгача етиб келган. Бу нодир асарнинг тўлиқ матни мазкур қўлёзмадан ўрин олган. Ҳинд настаълиқ хатида ёзилган. Аввалида кейинроқ тузилган фиҳристи мавжуд. Ҳошияда котибнинг майда настаълиқ билан ёзган тўлдиришлари бор. Котиб — Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Қаландар ал-Мулозим. Кўчириш йили — 987 йил сафар/1579 йил апрел. Бу сана кўчирилган асл нусха-

¹ СВР, т. IV. № 3105.

нинг санаси бўлиши мумкин. Кўчирилган нусханинг ўзи XVIII асрга тааллуқли бўлса керак. Кўчириш жойи Шимолий Ҳиндистон. 124 varaқ. 14x22.¹

«ШАРҲ УЛ-ВИҚОЯ» («Виқоя»нинг шарҳи) номли бу асарнинг муаллифи Убайдуллоҳ ибн Масъуд ал-Маҳбубий, лақаби Садр уш-Шариъа ас-Соний. Унинг ҳақида «Виқоят ур-ривоя» ҳақида гапирганимизда зикр этган эдик. Муаллиф асарга ёзган сўз бошисида аввало Бурҳонуддин Маҳмуд ибн Садр уш-Шариъанинг «ал-Виқоя» асарини қисқартиргани (бу асар «ан-Ниқоя» номи билан бизгача етиб келган), унинг ўғли Маҳмуд бу асарни ўқиб, унга шарҳ ёзишга киришганини айтади. Убайдуллоҳ ўғлига бу шарҳни ёзишга ёрдам беради. Бироқ ўғли ўз шарҳини тугатмасдан вафот қилади. Отаси, яъни Убайдуллоҳ ўз ўғлидан ёдгор бўлиб қолишлиги учун бу шарҳни охирига етказди ва «кимки бу китобдан фойдаланса, ўз дуосида уни эслашни» илтимос қилади.

Бу асарнинг бир нусхаси ЎЗР ФА ШИ фондида 4202 рақами билан сақланмоқда. 207-бетдаги маълумотга қараганда, бу шарҳ 743 йил сафар ойининг охирида/1342 йил июл охирида ёзиб тугатилган. Лекин шунинг ўзидаги бошқа манбадан олинган маълумотда асарнинг ёзиб тугатилиш йили 747/1346 йил деб кўрсатилади. Маҳмуд ибн Убайдуллоҳнинг ўзи 745/1344 йилда вафот қилган. Қўл ёзманинг ҳошиясида кўплаб тушунтиришлар мавжуд. Асосий матн «М» ҳарфи билан ажратилган бўлиб, шарҳлар «Ш» ҳарфи билан бошланади. Шарҳона қогозга майда насх хати билан ёзилган. Бошланишида китоб мундарижаси берилган. Қўл ёзманинг 46 бетида «Ҳикоятн Пур Озода бо жавони Муҳташамзода» («Пур Озода билан Муҳташамзоданинг ҳикоятн») номли шеърини дoston берилган. Дoston қуйидагича бошланади.

Муҳташамзодае аз нахвату жоҳ,
Меҳиромид зарифона ба роҳ.

*(Бир Муҳташамзода ғурур ва илуғликдан,
Виқор билан йўлда юриб борарди).*

¹ Уша асар, № 3106.

Шеърнинг ҳаммаси 16 байтдан иборат. Кўчириш йили йўқ. Афтидан, XV аср бўлса керак. 240 varaқ, 13x18.¹

Мазкур асарнинг 1126 йил шаъбон/1714 августда Бухоронинг Зандана туманига қарашли Қўрғон қишлоғида кўчирилган 2398/1 рақамли нусхаси ҳам сақланмоқда. 207 varaқ, 19x25.²

«АН-НИҚОЯ МУХТАСАР УЛ-ВИҚОЯ». Бу асарнинг муаллифи — Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Тож уш-Шариъа. Асар муаллифнинг бобоси Бурҳонуддин Маҳмуд ибн Садр аш-Шариъа томонидан ёзилган «Виқоят ур-ривоя фи масоил ил-Ҳидоя» китобининг қисқартмасидан иборат.

«Ан-Ниқоя мухтасар ул-Виқоя» («Ал-Виқоя»нинг танлаб олинган қисқартмаси) номини олган бу асар кейинчалик халқ орасида «Мухтасар» деган ном билан машҳур бўлган. «Виқоят ур-ривоя» эса Бурҳонуддин Марғинонийнинг «Бидоят ул-мубтадий» номли асари асосида ёзилган. «Мухтасар»га кейинчалик кўплаб шарҳлар ёзилган. Унинг бир нусхаси ЎЗР ФА ШИ фондида 4985 рақами билан сақланмоқда. Асар насх хати билан шарқона қоғозга ёзилган бўлиб, ҳошияларида кўплаб тушунтиришлар ҳамда алоҳида varaқларга ёзилиб, ёпиштириб қўйилган қўшимчалар мавжуд. Котибининг номи алоҳида ажратиб кўрсатилмаган. Бироқ охириги varaқда «котиб Муҳаммад Вали ибн Шайх Муҳаммад Миёнколий» деган ёзув бўлиб, бу кўчирувчининг номи бўлиши мумкин. Йили йўқ. Қоғози ва баъзи белгиларига қараб, XV асрда кўчирилган, дейиш мумкин. 329 varaқ, 17x25³.

ЎЗР ФА ШИ фондида «Ан-Ниқоя» («Мухтасар»)нинг 20 дан ортиқ қўлёзма нусхалари сақланмоқда. Уларнинг ичида кўчириш жиҳатидан қадимийроғи 4006 рақамлиси бўлиб, у 957 йил шаъбон/1550 йил август-сентябрда кўчирилган Бу «Мухтасар»га Абулмакорим Абдуллоҳ томонидан ёзилган кенг шарҳ ҳисобланади. 479 varaқ, 12,5x17.

3216, 4983, 4697/XIII, 3358, 2947/IX, 2979/III, 2413, 2660, 4088, 2839, 4070/III, 4989, 4067/I, 5169/II, 1866,

¹ СВР, т. IV, № 3107.

² СВР, т. IV, № 3108.

³ СВР, т. IV, № 3109.

3998, 9757, 5189 рақамли қўлёзмалар ҳам «Мухтасар»нинг кейинги асрларда турли йил ва турли жойларда кўчирилган нусхаларидир.¹

«ШАРҲИ МУХТАСАР УЛ-ВИҚОЯ» («Мухтасар ул-Виқоя»нинг шарҳи) номли бу асарнинг муаллифи Абдул-Макорим ибн Абдуллоҳ (ваф. XVI аср) бўлиб, «Мухтасар»га ёзилган кенг шарҳлардан биридир. Бу асарнинг бир қўлёзма нусхаси УзР ФА ШИ фондида 2184/1 рақами билан сақланмоқда. Бу қўлёзманинг қимматли томони шундаки, у муаллифнинг асл дастхати (автографи) бўлиб, 907/1501 йили ёзиб тугатилган. 317 varaқ, 18x24.²

«ШАРҲИ МУХТАСАР УЛ-ВИҚОЯ». Бу ҳам «Мухтасар»га ёзилган шарҳлардан бири бўлиб, унинг муаллифи Абдул Олий ибн Муҳаммад ибн ал-Хусайн ал-Биржандий (вафот йили аниқланмаган). Брокельман бўйича у 932/1525 йили вафот этган, лекин бу сана аниқ эмас. Негаки, бу асарнинг автограф нусхаси (инв. № 4043) 935/1528—29 йили ёзилган. Демак, муаллиф шу йилда ҳали ҳаёт бўлган. Бу асарнинг бир нусхаси 2389 рақами билан УзР ФА ШИ фондида сақланмоқда. Насх хати билан шарқона қоғозга ёзилган. Аввалида унвон бор. Котиби — Султон Боязид ал-Ансорий. 971/1563-64 йилларда кўчирилган. 488 varaқ, 16,5x23.³

Шу асарнинг 2150 рақами билан сақланаётган ва юқоридаги котиб 972/1564 йили кўчирган нусхаси ҳам УзР ФА ШИ фондида сақланмоқда. 348 varaқ, 18x24,5.

«МУХТАСАР УЛ-ВИҚОЯ» ТАРЖИМАСИ. Бу асар «Мухтасар»нинг тожик ва ўзбек тилларидаги таржимаси бўлиб, таржимони {номаълум. Асар тўғридан-тўғри «Қитоб ут-таҳорат»дан бошланади, аввало тожикча, сўнгра ўзбекча таржимаси берилади. Таржима Хоразм шевасида. Унинг бир нусхаси 1752/III рақами билан УзР ФА ШИ фондида сақланмоқда. Хива настаълиқ хатида кўчирилган. Фабрика қоғозига пўлат перо билан ёзилган. Кўчириш йили — 1324/1906 йили бўлиши мумкин. 94 varaқ (89 б-182 б), 17x21.⁴

¹ СВР, т. IV, 235-240-бетлар.

² СВР, т. IV, № 3130

³ СВР, т. IV, № 3131.

⁴ Уша асар, № 3129.

Биз «ал-Ҳидоя»га ёзилган шарҳлар ва бу китоб асосида юзага келган айрим асарларнинг машҳурлари билан, асосан, «Шарқ қўлёзмалари мажмуаси» (СВР) китоби асосида танишиб чиқдик. Бироқ бу асарларни чуқур тадқиқ қилиш, таржима қилиб халқимизга етказиш келажакда турган муҳим вазифалардан бири бўлиб қолади.

ХУЛОСА

Бу кичкина рисоланинг ўзида қанчалаб олимларнинг номлари ва ёзган асарлари тилга олиб ўтилди. Бу асарлар ҳам, уларнинг муаллифлари ҳам шу кунгача чуқур ва ҳар томонлама ўрганилган эмас. Ҳали олдимизда кўн вазифалар турибди. «Ҳаққоний тарихни билмасдан туриб эса ўзликни англаш мумкин эмас» деган эди И. А. Каримов.¹

Биз йилдан-йилга янги-янги аждодларимизнинг илмий фаолиятлари, ҳаётда қолдирган ажойиб ибратли ишларини ўрганмоқдамиз. Бу йил фақат ўзбек халқи эмас, балки дунё илмий жамоатчилиги буюк ватандошимиз Бурҳонуддин ал-Марғиновичнинг муносиб тўйини нишонлайди. «Биз бирор аждодимизнинг тўйини ўтказсак, — деб ёзган эди ҳурматли президентимиз И. А. Каримов, — бунга унинг миллатимиз равнақи учун қилган ишлари, тарихимизда тутган ўрни сабаб бўлади».²

Бурҳонуддин ал-Марғинович ўзининг асарлари билан илму фан ва маданиятимиз тарихида ўчмас из қолдирди. У адабиёт, шеърят, тафсир, ҳадис, айниқса, фикҳ илмида катта поғоналарга кўтарила олди. Ал-Марғинович нисбаси билан Шарқда ва Ғарбда мамлакатимиз шуҳратини ва ўзбек халқининг номини ёйди. Илму фаннинг тараққий топишига, айниқса фикҳ илмининг ўзидан кейин ҳам ривожланишига катта ҳисса қўшди. «Ал-Ҳидоя» асари ўрганилди, қўлланма сифатида фойдаланилди, унга шарҳлар ёзилди, бу асар асосида ўнлаб китоблар вужудга келди.

Ал-Марғинович кўплаб шогирдлар етиштирди. Шогирдларидан Бурҳонуддин аз-Зарнужий ўз устози каби

¹ И. Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент-1998, 27-б.

² Уша асар, 22-бет.

Бурҳон ул-милла ва-д-Дин (Миллат ва диннинг ҳужжати) ва шайх ул-имом (олимларнинг шайхи (улуғи) деган номга сазовор бўлди. Унинг «Таълим ул-мутаъаллим» асари тўққиз асрдан буён мадрасаларда ва халқ орасида ўқиб келинмоқда.

«Фиқҳ — мусулмон қонунонослиги, — деб ёзадилар А. Саидов, А. Жузжоний, — Шарқ халқлари ва маданияти эришган буюк қадриятлардан ҳисобланади». ¹ Бошқа фанлар борасида бўлгани каби, Мовароуннаҳрлик олимлар¹ фиқҳ илми соҳасида ҳам етакчи ўринни эгалладилар. Фиқҳга оид энг машҳур асарлар Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида вужудга келди.

«Мовароуннаҳрда фақиҳлар маънавий баркамоллик, чуқур ақл-заковат ва бошқа маънавий фазилатларга эга бўлишлари ва иззат-ҳурмат қозонишлари даркор бўлган». ² Бурҳонуддин ал-Марғиноний ана шундай иззат ва ҳурматга эга бўлган баркамол зот эди. Унинг ижоди олимлар томонидан асарлар давомида ўрганилади ва илм аҳлига ибрат бўлиб қолади.

¹ А. Саидов, А. Жузжоний, Шаҳк ...

² Уша асар, 90-б

МУНДАРИЖА

Кириш (<i>М. М. Хайруллаев</i>)	3
Ислол фикҳшунослиги тарихидан	5
«Ҳидоя»гача фикҳга оид ёзилган айрим манбалар ҳақида	8
Бурҳонуддин ал-Маргиноний ва унинг «Ал-Ҳидоя» асари	16
Аз-Зарвужий ўз устози ал-Маргиноний ҳақида	22
Бурҳонуддин ал-Маргинонийнинг ўгли	30
«Ҳидоя»нинг форсча таржимаси	31
«Ҳидоя»нинг шарҳлари	34
Хулоса	43

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ
НАШРИЕТИ

Директор: *Дилбар ИКРОМОВА*

Бош муҳаррир: *Илҳом ЗОЙИРОВ*

Ишлаб чиқариш бўлими мудир: *Темирпўлат ХОДЖАЕВ*

Илмий-оммабон жанр

Маҳмуд Ҳасаний
АЛ-МАРҒИНОНИЙНИНГ «ҲИДОЯ» АСАРИ
ВА УНГА ЕЗИЛГАН ШАРҲЛАР

Ўзбек тилида

Муҳаррир *Ансориiddин Иброҳимов*
Мусаввир *Темур Саъдулла*
Тех. муҳаррир *Валентин Веремеюк*
Мусахҳиҳ *Зиёда Латифгон қизи*

ИБ № 258

Теришга берилди 04.05.2000 й. Босишга рухсат этилди 5.06.2000 й. Бичими 84×108^{1/32}. Босмаҳона қоғози. Шартли босма табоғи. 2,52. Нашр босма табоғи 3,0. Адади 1000 нусхада. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № 80.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент-129, Навоий кўчаси, 30-уй. Нашр рақами № 21.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент-194, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.